

Valner Krinal

**NSV LIIDU
MAJANDUS-
AJALUGU**

N VIII
A-3967

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Rahvamajandusharude ökonomika kateeder

Valner Krinal

NSV LIIDU MAJANDUSAJALUGU
KUNI KAPITALISMI PERIOODINI

K o l m a s, p a r a n d a t u d t r ü k k

Eesti NSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministerium lubab
kasutada kõrgkooli õpevahendina majandusteaduskonna erialadel.

TARTU 1986

Kinnitatud majandusteaduskonna nõukogus
20. novembril 1985.a.

Retsenseerinud E. Ernits, L. Ernits

Kaane kujundanud A. Peegel

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
N

Вальнер К р и н а д.
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ СССР ДО ПЕРИОДА КАПИТАЛИЗМА.
Учебное пособие для студентов экономического факультета.
На эстонском языке.
Изд. 3-е, исправл.
Тартуский государственный университет.
ВССР, 202400, г.Тарту, ул.Пилкооли, 18.
Vastutav toimetaja M. Loim.
Paljundamisele antud 24.01.1986.
MB 01630.
Formaat 60x84/16.
Kirjutuspaber.
Masinakiri. Rotaprint.
Tingtrükipoognaid 4,88.
Arveatuspoognaid 4,73. Trükipoognaid 5,25.
Trükiarv 600.
Tell. nr. 59.
Hind 15 kop.
TRÜ trukikoda. ENSV, 202400 Tartu, Pälsoni t. 14.

Eessõna

Õppevahend "Nõukogude Liidu majandusajalugu kuni kapitalismi perioodini" haarab ühe osa NSV Liidu ja välisriikide majandusajaloo kursusest. Õppevahend on ette nähtud majandusteaduskonna I kursuse üliõpilastele.

Käesoleva väljaande koostamisel on võetud aluseks kehtiv programm ning NSV Liidu kõrg- ja keskerihariduse ministeeriumi poolt soovitatud venekeelne õpik. Kasutatud on ka venekeelseid õppevahendeid ning ajakirju, eriti "Экономические науки". NSV Liidu vanema perioodi majandusajaloo õppimisel võib kasutada ka P.I.Ljaštšenko "NSV Liidu rahvamajanduse ajaloo" I ja II köidet.

Õppevahendi koostamisel on arvestatud, et üliõpilased on tuttavad üldajaloo küsimustega, seepärast puudutakse neid ainult riivamisi.

S i s s e j u h a t u s

Majandusajalugu on üks sotsiaal-majanduslikest teadustest. Iseseisva teadusena eraldus ta ajalooost ja majandusteadusest XIX sajandi keskel. Majandusajaloo väljakujunemine on seotud marksismi tekkimise ja arenemisega. Just majanduselu ja tootmise arengu uurimisega jõudsid Marx ja Engels materialismini.

"Marxi-eelne "sotsioloogia" ja historiograafia," ütleb Lenin, "andis p a r e m a I juhul hunniku juhuslikult väljanõpitud tooreid fakte ja kujutasid ajaloo protsessi üksikuid külgi. Marksism näitas kätte tee ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tekkimise, arenemise ja hävinemise protsessi kõikehõlmavaks, igakülgeks uurimiseks, vaadeldes kõikide vastuoluliste tendentside k o g u s u m m a t, viies need tagasi ühiskonna mitmesuguste k l a s s i d e täpselt kindlaksmääratavaile elu- ja tootmistingimustele, kõrvaldades subjektivismi ja meelevaldsuse üksikute "juhtivate" ideede valimisel või nende tõlgitsemisel, näidates, et eranditult kõikide ideede ja kõikide erinevate tendentside j u u r e d peituvad materiaalsete tootlike jõudude seisundis." ¹

Majandusajalugu uurib rahvamajanduse arengut mitmesugustes maades erinevatel perioodidel. Majanduse arengut uuritakse seejuures komplekselt, s.t. kõigis selle ilmingutes ning kõikides harudes (tööstus, põllumajandus, transport, kapitaalühitus, kaubandus, rahandus, majandus-

1 V.I. Lenin. Teosed, 21.kd., lk. 40.

likud välissidemed). Majandusajalugu huvitab ka riigi majanduspoliitika ühel või teisel perioodil, rahvamajandusharude organisatsioonide ning planeerimise vormide areng ja nende juhtimise süsteem, samuti vaadeldakse riigi ja üksikute rajoonide tootlike jõudude paigutust ja arengut. Majandusajalugu kui teaduslik distsipliin on ühelt poolt seotud majandusteadusega ja teiselt poolt ajalooteadusega.

Majandusajalugu on tihedalt seotud poliitilise ökonoomiaga, mis on tema teoreetiliseks vundamendiks. Poliitiline ökonoomia (rahvamajanduse teooria) uurib ühiskondlike formatsioonide tootmisviiside üldisi majanduslikke seaduspärasusi, majandusajalugu (rahvamajanduse ajalugu) on kutsutud aga avama ja näitama nende seaduspärasuste ilmumise konkreetseid vorme ühel või teisel maal, ühel või teisel arenguperioodil. Ka sääraseid majandusteaduslikke distsipliine nagu majandusgeograafia, rahvamajanduse planeerimine, erinevate rahvamajandusharude ökonoomika, rahandus ja krediit jne. on tihedalt seotud majandusajaloo, sest viimane uurib ja näitab kätte ühe või teise rahvamajandusharu arenguteed antud maal.

Teatud maa majanduse uurimine kas komplekselt või üksikute rahvamajandusharude viisi pole võimalik poliitilist olukorda, ideoloogiat ja teisi ühiskonna pealisehituse osasid arvestamata. Seetõttu on majanduse ajalugu tihedalt seotud üldajaloo, sõjaajaloo, kultuuri ja teaduse ajaloo. Vaatamata säärasele tihedatele sidemetele teiste teadustega on majandusajalugu siiski omaette teadus, tal on oma uurimisobjekt ja aine.

Majandusajaloo aineks on sajandite jooksul üksteist asendavate tootmisviiside uurimine, tootlike jõudude ja inimeste tootmissuhete arenemise uurimine erinevates maades erinevatel ajajärgudel. Ülesanne seisneb selles, et algul koguda ja kirjeldada ajaloo-

fakte, -sündmusi, antud riigi majanduslikku arengut ise-loomustavaid nähtusi ning hiljem neid kriitiliselt analüüsida, uurida ja ühendada ühtseks pildiks teatud sotsiaal-majandusliku formatsiooni raamides.

Majandusajaloo kursus koosneb järgmistest osadest:

- 1) kapitalistlike riikide majanduse ajalugu,
- 2) ülevaade noorte rahvusriikide iseseisva majanduse arendamisest,
- 3) Nõukogude Liidu majanduse ajalugu,
- 4) teiste sotsialistlike riikide rahvamajanduse ajalugu.

Kursuse põhiline osa on Nõukogude Liidu rahvamajanduse ajalugu, mille raamides uuritakse ka üksikute liiduvabariikide majanduse ajalugu, meie vabariigis loomulikult Eesti NSV majanduse ajalugu.

Majanduse uurimisel pööratakse erilist tähelepanu üleminekule ühelt ühiskondlik-majanduslikult formatsioonilt teisele, mille tulemusena toimub vanade tootmissuhete asendamine uutega. Kuid seejuures toimub klassiühiskonna piirides vaid ekspuuteerimise vormide muutumine, tootmissuhete antagonistlik iseloom aga püsib. NSV Liidu majandusajaloo uurimisel on meil tegemist aga tootmissuhete täiesti uue alusega - tootmisvahendite ühiskondliku sotsialistliku omandusega, mis on kindlustunud selle tulemusena, et sotsialistlik revolutsioon hävitas kapitalismi ja kehtestati proletariaadi diktatuur. Seega kaotati ka tootmisvahendite eraomandus ja likvideeriti ühe inimese ekspuuteerimine teise inimese poolt.

Nõukogude Liidu majandusajaloo kursuses ei räägita ainult meie maa tohututest saavutustest, vaid ka arengu käigus esinenud raskustest ja nendest ülesaamise teedest. Meie kodumaa majanduse ajalugu tundma õppides selgub näiteks, milline määratu tähtsus on Suurel Sotsialistlikul Oktoobrirevolutsioonil kogu maailma majanduse ajaloos, eriti aga sotsialismi maailmasüsteemi kujunemisel, ja millist osa etendavad Nõukogude Liidu sotsialismi ehitamise

kogemused teiste maade suhtes.

NSV Liidu majandusajalugu on klassiline, parteiline teadus. Ta peegeldab ja kaitses töötajate huve võitluses ekspuataatoritega, töölisklassi partei huve, marksistlik-leninliku partei huve. Majanduse ajaloo kui klassilise ja parteilise teaduse esmane ülesanne on paljastada mitmesuguseid kodanluse seisukohti ja "teooriaid" nii meie kodumaa varasema perioodi ajaloo võltsimisel kui ka sotsialismiperioodi "valgustamisel".

NSV Liidu rahvamajanduse ajaloo kursuse võib jagada järgmisteks perioodideks.

I. Feodalismieelse perioodi käsitlemisel antakse lühike ülevaade vanade orjanduslike riikide (Urartu, Armeenia jt.) majandusest.

II. Feodalismiajastu haarab tuhandeaastast perioodi NSV Liidu ajaloo ning on meie kursuses jagatud veel järgmisteks etappideks:

- a) Vanavene riigi - Kiievi-Vene - majanduslik areng (IX - XII sajand),
- b) feodaalse killustumuse periood (XIII - XIV sajandi I pooleni),
- c) tsentraliseeritud Vene riigi loomine ja selle majandus (alates XV sajandist),
- d) Feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi lagunemise algus ning kapitalistlike suhete areng XVIII sajandil,
- e) feodaal-pärisorjusliku majandussüsteemi kriis Venemaa majanduses XIX sajandi I poolel ja revolutsiooniline situatsioon pärisorjuse kaotamise eel.

III. Kapitalismiperiood haarab Venemaa majandusajaloos ainult pool sajandit ja selle ajajärgu põhilised etapid on

a) pärisorjuse langus ja monopolismieelne kapitalism (1861 - XX saj. algus) ning

b) imperialism (XX saj. algus - oktoober 1917).

IV. Sotsialismi ja kommunismi ajajärk algab Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga. Sel ajavahemikul on meie maa majandus läbinud järgmised etapid ja perioodid.

A. Esimene periood haarab aastaid 1917-1932. Majandusest tõrjuti välja sotsialismieelsed vormid ja hakkas kujunema uus majanduslik kord. See periood jaguneb järgmisteks etappideks:

1) aastad 1917-1920. Energiliselt tõrjutakse välja kapitalistlikke tootmissuhteid ning luuakse proletaarne naturaalmajandus;

2) taastamisperiood aastail 1921-1926. Kui veel 1925.a. moodustas tööstuse ja põllumajanduse kogutoodang 92% sõjajärgsest, siis juba 1926.a. 108% (erandiks oli transport, kus saavutati 91% sõjajärgsest);

3) sotsialistliku majanduse vundamenti rajamine aastail 1927-1932 (industrialiseerimine, kollektiviseerimine).

B. Teine periood haarab aastaid 1934-1955 ja see jaguneb järgmisteks etappideks:

1) sotsialismi materiaal-tehnilise baasi väljaehitamine ja sotsialismi võit NSV Liidus (1934-1940);

2) sõjajärgse perioodi aastail 1941-1945;

3) taastamisperiood (1945-1949). Vaatamata inimeste ja materiaalsete väärtuste tohututele kaotustele sõja ajal, moodustas rahvatulu Nõukogude Liidus juba 1949.a. 100% sõjajärgsest,

4) aastad 1950-1955 - sotsialistliku majandussüsteemi täielik võit.

C. Kolmas periood on kaasaeg-

I. MAJANDUSE ARENG FEODALISMIEESEL PERIOODIL

1. ptk. ÜRGKOGUKONDLIK MAJANDUS JA SELLE IAGUNEMINE

1. Ürgaegne majandus Ida-Euroopa territooriumil

Arheoloogia toob esile vaieldamatud tõendid eelajaloolise inimese varajaste tüüpide olemasolust Ida-Euroopa tasaniku aladel ning näitab ära tolleaegse elukorra ja majanduse iseloomustavaid jooni. Kõige varajasemad jäljed eelajaloolisest inimesest kuuluvad varase paleoliitikumi (600 000 - 100 000 aastat e.m.a.) perioodi. Sel ajal eraldub inimene töö tulemusena loomariigist. See toimus Lõuna-Euroopa, Aasia ja Aafrika soodsas subtroopilises kliimas. Juba meie kauged esivanemad erinesid ahvidest selle poolest, et oskasid kasutada ning kohandada kaikaid ja kive primitiivsete korilus- ja jahivahenditena. Tolle perioodi inimesest on jäänud jälg mõlemalt küljelt tahunud rõhmaka ränikivist pihukirve näol.

Inimesed elasid ja töötasid inimkarjana, s.t. neil oli tekkinud algeline ühendus töö ühiskondlikuks organiseerimiseks. Varase paleoliitikumi inimene tundis nähtavasti ka tuld, kuid ei osanud seda veel ise teha.

NSV Liidu territooriumi põhiline osa oli sellal inimtühi. Vanimad paleoliitikumiaegse inimese asupaigad Nõukogude Liidu territooriumil olid Armeenias, Abhaasias, Lõuna-Osseetias, Turkmeenias ja Kirgiisias.

Keskmiist paleoliitikumi

(100 000 - 40 000 aastat e.m.a.) iseloomustab karmi kliimaga jääaeg. Inimkonnale saabus eriti karmide katsumuste aeg. "Lahtistest" peatuskohtadest siirduti koobastesse ja muldornidesse, kus loomanshkaadesse riietatuna leiti varju külma eest. Võitluses loodusega arenes ürginimene edasi. Täiustusi tööriistad: hakati kasutama kivist teravikke, kaape, hoolikamalt töödeldud pihukirveid. Küttemisobjektideks olid niisugused suured loomad nagu mammutid, koopakar ja hiljem põhjapõder. Sellesse ajastusse kuulub inimese täiuslikuma tüübi - neandertali inimese ilmumine.

Neandertali inimese peatuskohti on NSV Liidus avastatud Lõuna-Ukrainas, Kaukaasias, Kesk-Aasias, Kesk- ja Alam-Volga piirkonnas.

Neandertallane oli metsik kütt ja metsloomapüüdja, kes oskas kasutada niisuguseid primitiivseid küttemisriistu nagu teravad kivist otsikud ja mõned luust esemed. Korraldati juba rituaalseid matmise, s.t. eksisteerisid mingisugused religioossed uskumused ja kombetalitused. Nende ühiskondlik kord oli veel eelsugukondlik. Tuleb aga märkida loomuliku (seega pooltevahelise) tööjaotuse tekkimist (leiud meeste- ja naistenugade olemasolust).

Hilispaleoliitikumi (40 000 - 13 000 aastat e.m.a.) inimene oli juba märgatavalt täiustanud oma tööriistu ja jahipidamise mooduseid. Täienenud oli ka nende ühiskondliku elu korraldus. Tolle ajastu inimese, nn. kromanjoonlase tootmisriistad olid ikka veel kivist, kuid juba täiuslikumalt töödeldud: ilmuvad kivist kõõvitsad ja otsikud, mille külgedel on süvendid oda külge kinnitamiseks. Kivi töötlemine toimub lahtipressimise teel. Kuid kivist tööriistade kõrvale ilmuvad luust ja sarvest tooted.

Küttemisobjektideks on väljasurev mammut, põhjapõder, metshobune. Peatuskohad omandavad alaliste asulate iseloomu; neis on mõnikord köetavad talielamud, mis annavad tunnistust paiksest eluviisist. Ühiskondlikes suhetes

algab sugukond emajärgae sugukonna kujul. Kasvab loomulik tööjaotus.

NSV Liidu territooriumil kuulub alaliste asulate tüüpi rida peatuskohti Poltaava-, Kiievi-, Tšernigovi- ja Dneprimaal, Voroneži ja Okaa jõe ääres, Põhja-Kaukaasias, Krimmis.

2. Sugukondliku korra õitseng ja lagunemine

N e s o l i i t i k u m (13 000 - 4 000 aastat e.m.a.) on vahepealne periood paleoliitikumi ja neoliitikumi vahel, mil tekivad sugukonnad ja nende liidud. Sellest ajajärgust pärinevad vibu ja nooled, mis oli ürgühiskonna väga suur saavutus ja mida kasutati kuni keskajani. Vibu ja noolega sai küttida loomi ja pidada jahti tol ajal külluses esinevatele veelindudele. Arenes jahindus ja kalapüük. Ilmub ka esimene koduloom - koer.

N e o l i i t i k u m (ligikaudu 4 000 - 2 000 aastat e.m.a.) oli kiviaja viimane periood. Laienes asustus. Kui paleoliitikumis oli inimeste poolt asustatud vaid üks neljandik praegusest NSV Liidu territooriumist, siis neoliitikumis asus inimene peaaegu kogu meie maa aladele ning jõudis Põhja-Jäämere kallasteni. NSV Liidus toimus Euroopa osa asustamine kahes suunas: Musta mere äärsetelt maa-delt ja Ukrainast liikusid hõimud põhja poole - Okaa ja Ülem-Volga basseini, Siberist aga tulid Kaama ülemjooksu kaudu Läänemere ja Valge mere kallastele.

Selle ajajärgu materiaalne kultuur erineb eelmistest pottsepatoodete ilmumisega, oskusega kivi poleerida, ajastu lõpuks aga seda ka puurida. See oli suur tehniline edusamm, mis tunduvalt parandas selle primitiivse riista kvaliteeti, mida kasutati küttimiseks ja võitluseks olemas-olu eest. Endise jahipidamise kõrvale ilmub ka põllundus ja loomade kodustamine. Neoliitilistes peatuskohtades on avastatud arvukaid täiuslikumalt viimistletud ränikivist riistu, mis esinesid mitmesugustes tüüpides ja millel oli

mitmesugune otstarve, nii sõjaline kui ka majanduslik (odad, köplad, term hõõrumise kivid). Samas on säilinud taimetoidu jäänuseid nisu- ja odraterade näol, samuti kangaste ja kalapüügivõrkude valmistamiseks tarvitatud liha jäänuseid. Rohkearvuliselt on ka koduloomade - veiste, hobuste, lammaste, sigade, koerte - luid. On leitud kunstipärase ornamendiga ja mõnikord värvidega kaunistatud põletatud savinõude kilde.

Elukorra ja ühiskondlike suhete põhivormiks kujuneb sugukond ja veresugulusel põhinev ürgkogukond, kus säilib tootmisvahendite ühisomandus. Mõnedes peatuskohtades on leitud suurel hulgal kivist tööriistu nn. töökodadest, kus neid tööriistu ühiselt valmistati. Lõpuks algab sellel ajastul esmakordselt jõeteid mööda toimuv vahetuskaubandus, mille tõttu neoliitilistes peatuskohtades leitakse sageli esemeid väga kaugetest maakohtadest, kust need jõgesid mööda veeti kohale (näiteks Volga ülemjooksule Põhja-Kaukaasiast).

T r i p o l j e k u l t u u r N S V L i i d u
t e r r i t o o r i u m i l . Vanimad põlluharijate asu-
lad, mis kuuluvad VII-III aastatuhandesse e.m.a., on avas-
tatud Turkmeenias (Ašhabadi lähedal), Armeenias (Jerevani
lähedal) ja Ukrainas. Sealset kultuuri on esimese leiupai-
ga - Tripolje küla (Dnepri jõel veidi allpool Kiievit)
järgi nimetatud Tripolje kultuuriks. Materiaalse kultuuri
iseloomult kujutab Tripolje kultuur endast vahepealset va-
se ja kivi segakultuuri, kus on kahtlemata levinud metal-
lid, kuid leidub veel suurel määral neoliitikumi kivikul-
tuuri jäänuseid. Dnepri-äärset alal on leitud mitte ainult
valmistootteid, vaid ka kivist vorme vasakesemete (näit. sir-
pide) valmistamiseks. Neoliitikumi inimesed ei elanud enam
koobastes, vaid ehitatud elamutes, savi ja õlgede segust
tehtud poolmuldonnides; elamutes olid saviga mätsitud ah-
jud. Niisuguste elamute all olev territoorium oli suur,
mis annab tunnistust asulate sugukondlikust iseloomust.
Kõik asula hooned olid ühesugused, mis kõneleb ürgkogu-

kondlikest suhetest - ebavõrdsust veel ei olnud.

Paleometalliaajastut (alates kolmandast aastatuhandest kuni esimese aastatuhandeni e.m.a.) iseloomustab metallide tarvitamine. Algul kasutati vaske, sellele järgnes pronks (vase ja inglistina sulam) ja lõpuks raud. Kiviriistad jäävad tagaplaanile. Oskusega metalle sepistada astub eelajalooline inimene esimese sammu täiesti uue kultuuri suunas, mille ta annab juba pärandina edasi ajaloolistele ajastutele.

II aastatuhat e.m.a. oli rea rahvaste elus sügavate muutuste aeg. Ulatuslikult kujunes välja ühiskondlik tööjaotus, eraldusid karjakasvatajate hõimud. Karjanduse kõrval arenes põlluharimine. Seoses edusammudega karjakasvatuses suurenes mehe osatähtsus tootmises. Ühiskonnas tõusid esile sõjamehed-ratsanikud, kes olid relvastatud pronksmõökade, odade ja kivist sõjakirvestega. Sugukonnas tekkisid patriarhaalsed suurperekonnad.

Väga vara, juba paleometalli ajastul hakkas ürgkondlikus korras ilmema sotsiaalse diferentseerimise elemente. Eraldus sugukondlik ladvakiht, takkisid majanduslik ebavõrdsus ja eraomandus.

Vastavalt tarvitatavale põhimetallile jaotatakse kogu metalliajastu tavaliselt pronksiajaks ja rauaajaks, kuna need on viimased eelajaloolised ajastud, mis sulavad vahetult kokku ajalooliste ajastutega.

Peab tähendama, et vase kui põhimetalli nõrga leviku tõttu kohapeal oli pronksikultuur Ida-Euroopa tasandiku ühiskonna ajaloolises arenemises suhteliselt väiksema tähtsusega. Hoopis suurema tähtsuse ja leviku osaliseks saab nn. r a u a k u l t u u r, mis tekkis idas ja tungis Kreekasse praeguse Gruusia ja Armeenia territooriumilt, siis aga kreeka kolooniate kaudu Musta mere äärsele alale.

Järkjärguline üleminek pronksikultuurilt rauakultuurile on hästi näha rohkearvulistest arheoloogilistest kaevamistest NSV Liidu territooriumil. Leiud kuuluvad ajavahemikku VII-V sajandist e.m.a. kuni V-VIII sajandini

m.a.j. Kõige varajasemad neist, mis dateeritakse VII-V sajandisse e.m.a., nn. Djakovo tüüpi linnused (Moskva, Kašira lähedal, Okaa, Volga kesk- ja ülemjooksu, Seksna ääres, Beloje järve juures) kujutavad endast pistanatara- ga piiratud niisuguste elamute-muldonnide rühmi, milles on kolle, lihtsat voolitud keraamikat ja niinimetatud "tekstiilkeraamikat", luust riistu, tiigleid vase sulatamiseks, rauamaagi jäänuseid. Põllutööriistadest on leitud tera hõõrumise riistu, sirpe, köplaid. Leidub koduloomade jäänuseid.

Rauaaeg Ida-Euroopa tasandikul jaotatakse mõnikord sküüdi ja slaavi kultuuriks. Sküütide kultuuri loendamataid mälestusmärke leidub meie lõunapoolsetes steppides kurgaanide, hauakivide, peitevarade, matmispaikade jne. näol.

Oma tasemelt erineb arheoloogiline rauakultuur vähe ajaloolistest ajastutest. Raua tähtsus tootmisvahendite valmistamisel muutub tootmise edasisele ajaloolisele arengule otsustavaks kuni kõige uuema ajani.

S u g u k o n d l i k u k o r r a l a g u n e m i - s e a l g u s . Nende mitmesuguste hõimude ajalooost, kes asustasid meie kodumaad käsitletaval perioodil, on vähe teada. Pole säilinud hõimude nimetused, nende juhtide nimed ega keel. Ajalooprotsessi üldist käiku on siiski võimalik mõista. Pronksiaja kõige olulisemaks tulemuseks oli tootlike jõudude niisuguse taseme saavutamine, et paiguti sattusid need vastuollu ühiskonna edasist arengut pidurdama hakanud kollektiivse majapidamisega. Sugukondliku korra lagunemise tunnusmärkideks sai varandusliku ebavõrdsuse tekkimine, rikkuste ja võimu koondumine hõimupealike kätte, relvastatud kokkupõrgete sagenemine, vangide muutmine orjadeks. Sugukonna veresugulusel rajaneva kollektiivi asemele ilmus territoriaalne kogukond.

Kujunes välja orjanduslik kord, mis rajanes tootlike jõudude kõrgemal arengutasemel. Kõrvuti orjade tööle rajatud majapidamisega olid ka vabad territoriaal-

sed kogukonnad. Orjanduslik kord oli tootmise arengus
sammuks edasi. Orjandusliku korra tekkimisega astus inim-
kond klassifühiskonda.

K o r d a m i s k ü s i m u s e d

1. Iseloomustage majandust ürgkogukondlikul perioodil
Ida-Euroopa territooriumil.
2. Millal ja miks algas sugukondliku korra lagunemine?

2. ptk. SUGUKONNA LAGUNEMINE JA ORJANDUSLIKE RIIKIDE TEKKEMINE

1. Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia orjanduslike riikide majandus

Tootlike jõudude täiustumine võimaldas toota teatud ülejäägi lisaks elatusmiinimumile. Teiseks võimaldas see majapidamisega toime tulla väiksematel kollektiividel, isegi perekondadel. Tulemuseks oli varem kehtinud võrd-
susprintsipi kadumine saagi jagamisel. Tekkisid varan-
duslik ebavõrdsus ja eraomand. Eraomanduseks said töö-
riistad, relvad ja osa üksikinimeste tööviljast (põllu-
harijate juures näiteks väiksem jahisaak). Hiljem muutusid eraomanduseks ka kariloomad ja maa. Rikkused koondusid hõimu ülikute kätte.

Orjanduslikus ühiskonnas olid vabad kogukondlased ja orjad. Orjapidamine rajanes siin nende inimeste sunniviisilise töö kasutamisel peremehe majapidamises, kes olid isanda omandiks ja kellel polnud isiklikke tootmisvahendeid. Lõunas, eriti Musta mere äärsetes, Taga-Kaukaasia ja Kesk-Aasia põlluharimisrajoonides tekkisid orjanduslikud riigid, mis olid vanimaid tsivilisatsioonikoldeid maailmas.

Ürgkogukondliku korraga võrreldes oli orjanduslik kord samm edasi, kuna ta võis suurenenud tootlikke jõude hoopis täielikumalt ara kasutada. Orjanduslikus ühiskonnas arenes spetsialiseeritud käsitöö, loodi ulatuslike kaubandussidemeid, tekkisid selle aja kohta kõrge ja omapärase kultuuriga linnad.

U r a r t u r i i k tekkis IX sajandil e.m.a.

Taga-Kaukaasias Armeenia mägismaal, Sevani ja Vani järvede piirkonnas. See riik eksisteeris ligikaudu kolm sajandit. Tegemist oli orjandusliku riigiga. Orje kasutati linnade, kindluste, niisutuskanalite ehitamiseks, harvem ka põllumajanduses.

Urartus oli mitmeid arenenud majandusharusid. Jõgede orgudes oli valitsevaks põlluharimine kunstliku niisutuse abil, mägedes elasid poolpaiksed karjakasvatajad. Kasvatati mitut sorti nisu, otra ja hirssi, viina- ja viigimarju, virsikuid, mandleid. Koduloomadest tunti lehma ja lammast, laienes hobusekasvatus. Kasvatati ka kaameleid. Urartu käsitöölised olid osavad meistrid, kes oskasid töödelda pronksi, rauda, väärismetalle, kivi, savi, puitu jne.

A r m e e n i a t mainitakse esmakordselt kui omaette riiki VI sajandil e.m.a. Armeenia vallutatakse sel ajal Pärsia kuninga Dareiose poolt ja ta muutub Pärsia vasalliks ja satraapiaks, kuigi säilitab oma rahvusliku dünastia. Armeenia varane ajalugu on seotud paljude sõdadega.

Kulminatsiooni saavutas orjanduslik Armeenia Tigran II Suure (95-56) valitsemisajal. Riigi piirid ulatusid siis Kura jõest põhjas ja Kaspia merest idas edelasse kuni Vahemereni. Armeenia keskosas oli levinud põlluharimine, mägiapiirkondades karjakasvatus. Mägedes toodeti vaske, rauda, tina, hõbedat ja kulda.

Orjus ja orjanduslik majandus etendasid Armeeniae suurt osa, kuid ei arenenud nähtavasti välja antiikaja või Aasia orjapidamisele tüüpiliste vormideni. Orjapidamine keskendus peamiselt kuninga ja ülemkihi kätte ning kandis tihti kodust iseloomu.

Põlluharimisega tegelev rahvastik koosnes peamiselt talupoegadest-kogukondlastest, kes jäid veel vabaks, tegeldes põlluharimisega ja üle minnes sugukondlikult korrald territorialaalsele kogukonnale. Kuid seoses maavalda-

jatest ülemkihi esilekerkimisega ja tema poolt suurte maa-
valduste haaramisega halvenes põlluharijaist elanikkonna
olukord, tekkisid agraarse ja isikliku sõltuvuse suhted.

Kaubanduses oli peamine transiitkaubandus, tänu
Lääne ja Ida vahel toimuva karavanikaubanduse põhiliste
teede lähedusele. Linnad tekkisid tähtsamate kaubateede
äärde.

Armeenia riigi nõrgaks küljeks oli üksikute piir-
kondade erinev arenemistase ja majanduslike sidemete vähe-
sus. Armeenia orjanduslikule riigile tegid lõpu roomlased,
kes selle vallutasid.

Tootlike jõudude arenemisel asendusid orjanduslikud
suhted Armeenias IV-V saj. m.a.j. feodaalsete suhetega.

K e s k - A a s i a o r j a n d u s l i k u d
r i i g i d . Üheks Kesk-Aasia poliitilise elu varajase-
maks ajalooliseks sündmuseks, millest ajaloolased tavali-
selt alustavad tema dokumentaalset ajalugu, on Kesk-Aasia
vallutamise VI saj. e.m.a. pärslaste poolt. Kuid pole kaht-
lust, et see Kesk-Aasia põhiosa, mis sai hiljem Turkestani
nime, endast ka enne seda kujutas Aasia rahvaste poolt asus-
tatud kultuurset maad, kus olid arenenud linnad, kaubandus
ja käsitöö ning niisutuspõllundus.

I aastatuhande keskpaiku e.m.a. mindi Kesk-Aasias
üle paiksele põlluharimisele kunstliku niisutuse abil. See
tõi kaasa orjanduslike suhete tekkimise. Kesk-Aasia indo-
euroopa rahvaste muinasepos "Avesta" meenutab "päikese
maad" H o r e z m i (Amu-Darja alamjooksul), rahvarohket
ja karjaderikast S o g d i a n a t (Servsani orus), "võim-
sat ja püha" M a r õ d, "lehvivate lippude maad" Baktriat
(Amu-Darja ülemjooksul). Sugukondliku korra elemendid olid
siinsetes riikides tugevad. "Avesta" lugulaulud räägivad
perekonnast, veresugulusel rajanevast kogukonnast, hõimust
ja valdkonnast, mis ilmselt oli juba valitseja-kuninga poolt
juhitav sugulashõimude liit. L ajal tekkisid klassid,
sellest räägivad eeposes nimetatud tulepreestrite, södalas-
te ("sõjavankril söitjate") ja põlluharijate kastid. Maini-

tud on ka käsitöölise kasti.

Kesk-Aasia rahvaste arengut komplitseerivad omavahe-
lised sõjad, samuti võraste sissetungid. Nii tungisid Kesk-
Aasia rändrahvad tihti ríkastesse põllunduspiirkondadesse -
Horezmi, Baktriasse, Sogdianasse ja Partiasse. III saj.
e.m.a. kujunes Lõuna-Baikaliaal tugev ja sõjakas hunni
rändhõimude liit, mis liikus lääne poole ja IV saj. e.m.a.
sõdis juba Euroopas.

Vallutanud Pärsia, tungisid Makedoonia Aleksandri
väed IV saj. e.m.a. Kesk-Aasiasse. Kreeka ike kestis siin
üle poolteise sajandi. Pärast Makedoonia Aleksandri riigi
lagunemist tekkisid Kesk-Aasias orjanduslikud riigid (Par-
tis, Baktria, Horezmi, Kangha, Kušani ja Heftaliidi kuning-
riigid).

Kesk-Aasias põhines maaharimine iidsest ajast peale
kunstlikul niisutusel. Põldudel kasvatati nisu, otra, hirs-
si, uba, hernest, sorgot, puuvilla. Aedades kaevasid vir-
sikud, aprikoosid, mandlid, viinamarjad, õunad, ploomid.
Laialdaselt oli arenenud karjakasvatust. Tunti ka siidiussi-
kasvatust.

2. Idaslaavlaste ürgkogukondliku majanduse lagunemine ja riigi kujunemine

Seoses raua kasutuselevõtmisega hakati tegeema metal-
list tööriistu ja relvi. See kiirendas Kesk- ja Ida-Euroo-
pas elavate slaavlaste, leedulaste, lätlaste, eestlaste ja
kirdepoolsete eome-ugri rahvaste eivanemate arengut. Laial-
daselt levisid maaharimine ja paikne karjapidamine.

Selle ajaetu kõige varajaeemal etapil, kui alaavla-
sed elasid Ida-Euroopa tasandikul, siis, kui sugukond säi-
litas veel oma tähtsuse majanduse ja elukorra põhivormina,
eluneti samuti sugukondadena külades, taludes või linnus-
tes. Maa asustamise domineerivake vormiks olid sugukondli-
kud asulad, mis olid ühe arvuka perekonna talu suurused.

Sellise asula sotsiaalseks aluseks olid selle elanike sugukondlikud sidemed. Tööriistad olid rohmakad või koguni puust, primitiivne oli ka keraamika. Põllutööriistadest kasutati sirpe ja köplaid. On avastatud koduloomade jäänuseid, leitud säilmeid, mis lubavad rääkida kudumise olemasolust.

Rahvastiku wajanalusliku tegevuse põhisuunaks oli põlluharimine. Seda tundsid vene slaavlaste juba enne seda, kui nad Ida-Euroopa tasandikule elama asusid. Levis ka karjakasvatus. Peale selle tegeldi jahipidamisega. Seejuures oli põhjapoolsete hõimude juures metsloomapüük rohkem levinud kui lõunapoolsetel. Kroonikas räägitakse ka kaubandusest ja kaubalepingutest. Viimaste osatähtsust ei toki aga üle hinnata, sest valitses naturaalmajandus. Töövõljalikus oli väga madal.

Ürgkogukondliku korra lagunemise tulemusena slaavlaste juures VII ja VIII sajandil, eriti aga IX sajandil, tekkivad tema ühiskondlikus struktuuris nähtused, mis viivad klassiühiskonna kujunemisele. Ürgmajanduse ja ühiskonna lagunemine vene slaavlaste juures viis põllumajanduslike kogukondade, vabade põlluharijate territoriaalühikondlike koondiste majandussüsteemi loomisele. Alates VI ja VII sajandist hakkasid nad moodustama ülemineku tüüpi poolrikklikke koondisi.

Idaslaavlaste juures läks see ühendamisprotsess orjanduslikust ühiskondlikust alusest mööda. See oli tootlike jõudude orgaanilise kasvu ja arenemise tulemus ning kestis mitu sajandit, umbes VI kuni IX sajandini. Majanduse ja rahvastiku elukorra paikse põllumajandusliku iseloomu, hõimukoondiste rohkuse ja territooriumi suuruse tõttu säilitas põllumajanduslik väiketootja-kogukondlane oma isikliku ja majandusliku vabaduse valitsevate klasside väikese ladviku suhtes ega olnud nende poolt maa külge kinnistatud. Muidugi oli ka sel perioodil territoriaalsetes kogukondades juba olemas majandusliku ja agraarse ebavõrdsuse elemente, kuid need ei arenenud orjandusliku või feodaalse majandus-

liku sõltuvuse ja alluvuseni.

Slaavi ühiskonna üheks kõige varajasemaks jagunemiseks oli inimeste jagunemine vabadeks ja mittevabadeks (holoppideks, teenijateks, orjadeks). See tõendas juba patriarhaalse ühiskonna ja ürgkogukondliku korra otsesest mandumist. Vabad inimesed jagunevad üldse "ljudijeka", "ljudiks" ja "meesteks" ("mužideks"). Kõrgemate klasside esindajad - "vürstimehed", družiinad - vastandatakse privilegeeritud rühmadena kogu elanikkonnale. Nende klassirühmituste tekkimise majanduslikuks aluseks ürgkogukondliku majanduse lagunemise protsessis oli vahetu väiketootja seisundi muutumine rahvamajanduses nii linnas kui ka maal. "Suurte" ja "paremate" inimeste, "meeste" privilegeeritud ühiskondlikud rühmad hakkasid omandama majanduslikku võimu elanikkonna üle, "väiksemate" inimeste üle, kes sattusid sõltuvusse esimestest.

See ühiskonna diferentseerumise ja klasside tekkimise protsess arenes ja kasvas aeglaselt, kuid sisemise, sotsiaalsete suhete arenemise protsessi mõjul. Nii jõuamegi Kiievi riigi kujunemise juurde.

K o r d a m i s k ü s i m u s e d

1. Iseloomustage Taga-Kaukaasia orjanduslikke riike.
2. Loetlege Kesk-Aasia orjanduslike riikide majanduslike iseloomulikud jooned.
3. Millal algas klassiühiskonna kujunemine slaavlastel?

II. FEODAALNE TOOTMISVIIS NSV LIIDU RAHVASTEL

1. ptk. FEODAALSUHETE TEKKIMINE JA VANAVENE RIIGI MAJANDUS

1. Feodaalkorra põhjooned

Feodalismi ajal on tootmisvahendid, ennekõike aga maa, valitseva klassi käes. Tootmissuhete aluseks on feodaali omandiõigus tootmisvahenditele ja, vastupidi orjanduslikule majandusele, mittetäielik omandiõigus töötaja, pärisorja suhtes. Otseseks tootjaks on individuaalne väiketootja, väikekäsitöeline või -talupoeg, kellel oma isiklikul töö põhinevas eramajapidamises on isiklikud tootmisriistad ja -vahendid. Et aga sel talupojal ei ole maad, on ta sunnitud töötama feodaalile eraomandina kuuluval maal, makstes maaomanikule nii põllumajandusliku kui ka tööndusliku töö lisaprodukti. Feodaalne suurmaavaldus ühineb otse tootja väikemajapidamisega. Sel pinnal tekivad alluvuse, majandusliku ja mittemajandusliku sunduse, pärisorjusliku sõltuvuse, talupoja maa külge kinnistamise suhted.

Feodaalkorra kestel esines kolm rendi liiki: teorent (teoorjus), naturaarent (loonusrent) ja raharent. Olenevalt konkreetsetest ajaloolistest tingimustest võis feodaalrendi vormide järjekord olla eri rahvastel erinev,

näiteks võis naturaarent kehtida enne teoorjust. Raha-
rendi levik, mis oli seotud põllumajanduse kaubalisuse
kaevuga, tähistas kapitalistlike suhete lähenemist ja feo-
daalse tootmisviisi lagunemise algust.

Feodaalset tootmist iseloomustavad järgmised asjaolud:

- 1) nii külae kui ka mõisas valitseb naturaalmajandus. Si-
de turuga peaaegu puudus. Käsitöö ja kaubanduse keskusteks
olid kindlustatud linnad, kus tellimustest sõltuva tootmi-
se kõrval arenes järk-järgult ka tootmine turu tarteks;
- 2) otsese tootja (talupoja) varustamine tootmisvahendite
- maa ja tööriistadega. Ta kindistatakse maa külge;
- 3) talupoeg on isiklikus sõltuvuses feodaalist;
- 4) mõisates ja taludes on tehniline tase äärmiselt madal
ning areng väga aeglane, sest majapidamine "oli viletsu-
sest rõhutatud ning isiklikust sõltumusest ja vaimesest pi-
medusest rumutud väiketalupeogade kätes"¹.

Vaatamata eelceldule oli feodalism ürgkogukondliku
ja orjandusliku korraga võrreldes progressiivne nähtus.
Ta andis tootlike jõudude arenguks suuremad võimalused
kui eelmised formatsioonid. Kogukondlaste kollektiivse
töö asemel, mille tingis vaid tehnika primitiivsus, või
loomadega võrdsustatud orjade töö asemel sai uues format-
sioonis tootmise aluseks paljude tuhandete taluperede te-
gevus, kellel oli oma majapidamine ja põllumajanduslik
inventar ning kes seepärast tundsid rohkem huvi töö tule-
muste vastu. Teoorjusest ja feodaalkoormusest hoolimata
oli keskaegne talupoeg vabam kui antiikaja ori.

Erinevalt Lääne-Euroopa riikidest kulges feodalisee-
rumisprotsess Venemaal aeglasemalt. Siin ei toimunud sää-
rast massilist talupoegadelt maade vägivaldset äravõtmist
nagu Prantsusmaal, Saksamaal ja mõnedes teistes Lääne-
Euroopa riikides. Isegi hilisemal perioodil toimus maa
majanduslik kasutuselevõtmine vürsti, ta družinnikute ja

1 V. I. Lenin. Teosed. 3. kd., lk. 153.

teiste valitseva seisuse esindajate poolt sageli suurte vabade, asustamata ja majanduslikult kasutamata maade anastamise arvel. Seejuures oli põldu harival elanikkonnal oma maaõiguste säilitamiseks olemas niisugune selle ajajärgu tingimustes tähtis vahend kui külakogukond. Kasutades Engelsi viidet Läänes ühiskonna feodaliseerumise teel seisnud "vabale frangile", võib öelda, et "vaba slaavlane"-põlluharija piiras oma külakogukonnaga kaua aega feodaliseerumisprotsessi sügavust ja käiku. Sel perioodil piirdusid feodaalsuhted slaavi ühiskonnas ainult andamiga võrs- tidele ja nende družiinadele.

Esimestel etappidel avaldus see selles, et feodaliseerumisprotsess ise jõudis lõpule aeglaselt, hiljem aga selles, et feodalismi poliitilised vormid ei olnud nii sügavad, et maavaldajad - pärusmõisate omanikud oleksid Venemaal muutunud sõltumatuks kohalikeks "valitsejaks" ning paruniteks nagu Läänes. Seoses sellega toimus ühtse feodaal-pärisorjusliku Vene riigi moodustamine kiiremini, kuna tal oli alati kasutada määratu suuri vabu maa-alasid ja ta võis ennast tunda sõltumatuna kohalikest pärusmõisate omanikest. Riik võttis nad enda juurde "teenistusse", hävitades feodaalmajanduse üksikute osade isoleerituse.

2. Esimesed feodaalsed riigid NSV Liidu territooriumil

I-II sajandil toimus orjanduslikus Armeenias palju ülestõuse, millest mõned hõlmasid osaliselt ka Gruusiat. Orjad põgenesid isandate juurest, läksid peitu mägedesse ja metsadesse või leidsid kaitset kuningate ja kloostrite maadel, kellel oli varjupaiga andmise õigus. Kõik see sundis orjapidajaid orjadele järele andma ning järk-järgult loobuma orjade tööst. Orjadele hakati maad andma ja neid rentnikeks muutma. Samal ajal haarasid Armeenia maa-

omanikest aristokraadid nahhararid enda kätte kogukonna-
maid (šin).

IV-V saj. tunti A r m e e n i a s juba feodaalse
maaomandi kõiki peamisi liike:

a) pärusmõisat (hainenik - vastab Lääne-Euroopa
alloodile),

b) annetusmaad (pargevakan - benefiits),

c) teenismõisat (hostak - lään e. feood).

Maavaldajad moodustasid keeruka hierarhia, mille
peaks oli kuningas. Vürsti soost suurnahhararid valitse-
sid riigi üksikute osade üle ja nende käsutada olid arvu-
kad sõjaväed. Alumistel astmetel asusid asaadid - isikli-
kult vabad väikemaavaldajad, kes kandsid sõjateenistuskohustust ja sageli valdasid vaid teenismõisat. Valitsevasse klassi kuulusid ka kirikufeodaalid, kel oli suuri maa-
valdusi.

Talupojad-kogukondlased (šinakanid) harisid maad, kas-
vatasid viinamarju ja pidasid karja. Kogukonnamaid jagati
aeg-ajalt ümber perekonnaliikmete järgi. Sinakanide õlul
lasusid kõikvõimalikud feodaalsed koormised ja maksud,
sealhulgas ka kirikukümnis.

Hagu igas feodaalses ühiskonnas kasutati ka Armeenias
IV-V sajandil teatud määral orjatööd, mis aga ei muutnud
ühiskondliku korra kui sellise feodaalset iseloomu.

Armeenia pidas pidevalt võitlust Iraani (Pärsia) ja
Bütsantsiga.

G r u u s i a s hakkasid feodaalsuhted kujunema
III-IV sajandil ja pääsesid maksvusele VI sajandiks. Feo-
daale nimetati siin asnaurideks. Oli ka vabu kogukondlasi
ja vabu teenistuslasi. Siinses feodaalühiekonnas moodusta-
sid küllalt suure kategooria orjad.

Juba VI sajandil oli Gruusias maa ostu-müügi objek-
tiks. Ka siin pidas maaomanikest ülikkond võitlust kunin-
gate vastu. Gruusia ülikud otsisid toetust võõrastest maa-
dest - Iraanist ja Bütsantsist.

Gruusiast ja Armeenias ida pool, tänapäeva Dagesta-

ni ja Aserbaidžaaani Kaspia mere äärsetel aladel tekkis A l b a a n i a riik. Feodaalsuhted tekkisid siin arvatavasti V sajandil. Sel ajal muutus valitsevaks usundiks ristiusk.

Feodaalsuhete algeid K e s k - A a s i a s võib märgata u. VII sajandil. Talupoegade-kogukondlaste kõrvalle ilmus arvukas dehkaanide klass - maavaldajad, kes pidasid veel orje, kuid üha rohkem läksid üle talupoegade-kogukondlaste ekspluateerimisele. Kasutades feodaalset omandiõigust maale ja veele, andsid dehkaanid oma maid väikeste tükkidena kasutamiseks talupoegadele, laenasid neile seemet ja võtsid kolmveerand saaki endale. Dehkaanidel olid oma väesalgad.

IV-VII sajandil oli Kesk-Aasia poliitiliselt killustatud. Kaspia mere ja Sör-Darja vahelisel alal asus umbes 30 sõltumatut vürstkonda, mis omakorda jagunesid arvukaiks omaette valdusteks. Iga sellise piirkonna keskuseks oli linn, mis tavaliselt koosnes šahristanist - vürsti kindlusest - ja rabadist - kaupmeeste ning käsitöölise alevist. On leitud palju kohalike käsitöölise tooteid. Laialdaselt kauplesid Kesk-Aasia linnad Aasia ja Euroopa maadega.

Feodaalne killustumus säilis Kesk-Aasias kaua.

3. Vanavene riigi tekkimine ja selle majandus

IX sajandil tekkinud Vanavene feodaalne riik, mida selle kaasaegsed nimetasid Russiks (Vene) ja ajaloolased Kiievi-Veneks, kujunes välja ühiskonna pikaajalise järkjärgulise antagonistlikesse klassidesse lõhenemise tulemusel. See protsess vältas slaavlastel meie ajaarvamise I aastatuhande. Feodaalsuhete järkjärguline juurdumine idaslaavlaste kõige enam arenenud piirkondades (lõunapoolsel metsastepi alal) ilmnas selgesti juba IX-X sajandil. Sugukonnavanemad ja družiinade juhid, kes olid endi kätte haara-

nud kogukonna maad, muutusid feodaalideks. Hõimuvürstidest said feodaalsed valitsejad, hõimuliidud kasvasid feodaalriikideks. Kujunes välja maavaldajatest ülikute hierarhia, tekkis vürstide omavahelise alluvuse süsteem vastavalt nende positsioonile. Noor formeeruv feodaalide klass vajab tugevat riigivõimu, et omastada talupoegade kogukonnamaad, orjastada vaba talurahvas, aga ka kaitseks välisvaenlase vastu.

Feodaalne maaomand tekkis varandusliku ebavõrdsuse suurenedes ja seoses sellega, et osa kogukonna omandiks olnud põllumaast läks individuaalvaldustena talumajapidamistele. Tootlike jõudude areng ja maaeraomanduse kasv tõi vältimatult kaasa kahe klassi - feodaalide ja neist sõltuvate talupoegade tekkimise. Feodaalse maaomanduse kasvu soodustas talupoegade maade otsene äravõtmine feodaalide poolt. Formeeruv feodaalide klass laiendas oma maavaldusi ja orjastas talupoegi, toetudes keskvalitsusele, kes aktiivselt aitas kaasa feodaalsuhete kindlustamisele.

Feodaalne pärusmõis koosnes vürsti või bojaari mõisast ja sõltuvatest kogukondadest. Tootmise põhikeskuseks oli talumajapidamine. Talupoegi nimetati *s m e r d i d e k s*. Osa smerde polnud veel langenud isiklikku sõltuvusse maavaldajast ja neid eksploateeris feodaalne riik maksude võtmisega. Teine osa smerdidest pidi aga minema tööle feodaalide maale. Smerdid, kes moodustasid maaelanikkonna enamiku, olid peamised vürstiandami maksjad. Smerdide seisund oli ebavõrdõiguslik. Eksisteeris nn. surnud käe õigus, mille kohaselt surnud smerdi vara, kui tal polnud meessoost järeltulijaid, läks vürsti valdusse.

Peale smerdide nimetab "Russkaja Pravda" ka teisi maaelanikkonna kihte, kellel maast ilmajäämise protsess läks nähtavasti kaugemale kui smerdidel ja millega seoses toimus nende orjastamine ja majanduslikku sõltuvusse lange mine. XII sajandil oli laialt levinud ajutiselt sõltuva talupoja nimetus "zakup" (ЗАКУП). See oli smerd, kes oli sunnitud bojaari käest abi paluma ning sai temalt maatüki

ja "kupa" - laenu rahas, inventari, seemne või loomade näol. Isanda juurest põgeneda püüdes muutus ta seaduse järgi orjaks - holopiks. Isandal oli õigus teda sundida mistahes tööle ja karistada ihuuhutlusega. Majanduslik kindlustamatus ei võimaldanud sisse seada oma isiklikku majapidamist, sundis minema võõrasse majandisse teetööle või langema võlaorjusse.

Peale "zakupite" tunneb "Russkaja Pravda" ka "rjadovitše" (рядович). See oli nähtavasti isikute üldnimetus, kes olid feodaalsõltuvuses "rjadi" (РЯДЬ), s.o. lepingu järgi, mille alusel nad pidid töötama peremehe kasuks.

Alates XI sajandist avalduvad agraaarsuhetes järjest selgemalt kaks maavalduse tüüpi. Ühelt poolt olid väikepõlluharijate, smerdide maad ja teiselt poolt "mustal maal" elunevate põlluharijate rühmade maad, mis kuulusid tegelikult vürstidele. Selle maa eest maksti vürstile makse ja maa valdamine toimus suuremalt osalt kogukonna maa kasutuse alusel. Teiselt poolt olid olemas privilegeeritud valdajate pärusfeodaalsed, maksuvabad "valged maad". Pele säilinud andmeid, mis võimaldaksid määratleda selle ajajärgu peamisi rendivorme. Osa isiklikult sõltuvaid smerde tegi feodaalmajandeis teetööd, osa aga maksis maa valdajale naturaalrenti.

Tootmise põhialuseks oli küll talupoja töö, kuid sellest hoolimata etendasid vaadeldaval ajajärgul feodaalmajapidamistes olulist osa orjad - holopid. Holoppideks said sõjavangid (s.o. mittemajanduslikul teel orjusse satumine) ja inimesed, kes olid sunnitud end orjaks müüma. Viimane oli juba majandusliku sunduse ja sõltuvuse viis, mis süveneb koos ürgkogukondliku korra lagunemisega. Orjaks muututi ka orjaga abiellumisel jne.

P ö l l u m a j a n d u s. Majanduse aluseks Kiievi-Venes oli põllumajandus ning esmajoones künnipõllundus. Põllunduskultuuri ja põllumajanduse progressi keskuseks olid algul Kiievimaa, Tšernigovimaa ja teised lõunapool-

sed maad, kust see kultuur sedamööda, kuidas koloniseerimine kasvas, levis ka põhja, viljarikkasse Okaa-äärseesse piirkonda. Selleks ajaks oli maaharimistehnika ürgkogukondliku korraga võrreldes märgatavalt täiustunud. Lõunas, mustmullamaadel, künti seainatüüpi või sahkadruga, mida vedas paar härgi. Põhjas ja metsarikastel aladel hariti põldu harkadruga, mille ette rakendati üks hobune. Kasvatati rukist, otra, nisu, okasnisu, kaera, herneist, läätsse, lina, kanepit ja naerist.

IX-X sajandiks oli üles haritud rohkesti põlispõlde. Kasutati söödiviljelussüsteemi: mitu aastat järjest vilja all olnud maa jäeti mõneks ajaks sööti, et sellele puhkust anda. Tunti juba ka kahe- ja kolmeväljasüsteemi (peamiselt XIII-XIV sajandil), mille puhul vahelduvalt kasvatatakse suvi- ja talivilja, kuid nende süsteemide leviku kohta puuduvad andmed.

Põhjas, eriti Novgorodimaal, olid tingimused põllunduse arenguks vähem soodsad. Soode ja metsade rohkus ei võimaldanud maa ulatuslikku üleskündmist, liigne niiskus, öökülmad ja halb pinnas isegi ei õigustanud seda. Põld tuli rajada endise metsa asemele, mistõttu põllunduses valitsevaks süsteemiks oli aletegu. Ülesharitud maad kasutati mõni aasta, see kurnati välja ja jäeti siis maha. Kuid ka metsapiirkondades (Novgorodimaal) oli künnipõllundus XI sajandiks küllaltki levinud.

Niisugused väheviljaka pinnasega piirkonnad nagu Rostovi-Suzdalimaa ja eriti Novgorodimaa kannatasid sageli ikalduse all. Novgorod pidi tihtipeale vilja teistest maadest sisse vedama. Sellepärast muide Novgorodi kroonikakirjutaja jälgibki nii hoolikalt, mõnikord aastast aastasse viljasaake ja -hindu. Ikaldusaastatega kaasnes nälg.

Mis puutub teistesse põllumajandusharudesse, siis olid need Kiievi-Venes teisejärgulise tähtsusega. Karjakasvatus, mis andis lisa toidulauale ja kindlustas põllumajandust veojõuga, arenes aeglasemalt kui maaviljelus. Kuigi hobuseid kasutati, oli neid vähe.

Need olid koondatud peamiselt suurmaavaldajate, värs- tide ja bojaaride majapidamistesse. Smerdidel oli neid vä- ga vähe ja see asjaolu suurendas veelgi nende sõltuvust suurmaapidajatest.

Ka jahipidamine, metsloomade püük, metsmesindus ja kalapüük polnud kaotanud oma majanduslikku tähtsust. Viima- ti mainitud tegevusalad olid eriti levinud põhjapoolsetes piirkondades, kus ääretud metsad ja vete küllus hüvitasid oma rikkustega maapinna kehvuse. Karusloomad olid Novgoro- dimaa peamiseks rikkuseks, eriti põhjapoolsetes osades. Jugra piirkond oli kuulus sooblite, Dvinaamaa piibrite ja nugiste, Petsooramaa - kärpide, polaarrebaste, rebaste ja nugiste poolest. Oravaid oli nii palju, et kauplemine nen- dega käis kümnete tuhandete nahkade kaupa. Oravanahku kasu- tati samuti peenrahana.

L i n n. K ä s i t ö ö a r e n g. Idaslaavlastel eraldus käsitöö põllumajanduslikust tegevusest VII-IX sa- jandi jooksul. Kiievi-Vene perioodil süvenes tööjaotus - suurenes käsitööharude arv ja täienes nende töötehnika. IX-XI sajandini tunti juba 40-60 mitmesugust käsitööga seotud elukutset: seppi, relvameistreid, juveliere, puu- seppi, püttseppi, müürseppi (peamiselt kirikuehitajad), pottseppi, kangruid. Ainuüksi rauast ja terasest oskasid vanad vene meistrid valmistada üle 150 mitmesuguse eseme. Arheoloogilised leiud tõendavad, et töökodade tehniline tase oli suhteliselt kõrge. Vene käsitöö oli Lääne-Euroo- pa eesrindlike maade käsitööga ühel tasemel ja pälvis kaasaegsete kõrge hinnangu nii Idamaades kui Läänes, kus oldi valmistatud vene terasnugadest, raudrüüdest, mo- saiigist, emailleeritud kuldesemeist ja luunikerdustest.

Linnades tekkisid käsitöölise koondised. Kogunud jõudu, hakkasid linlased võitlema linna vabaduse eest. Kuid käsitöö osatähtsust IX-XII sajandi Kiievi riigi ma- janduses ei tohi üle hinnata: peamiselt tegeldi oma natu- raalmajanduse piirides nii põllundusega kui ka põllumajan- dussaaduste esialgse ümbertöötamisega, käsitöö aga andis

elatist enamasti linnaelanikele. Mõned käsitöötöoted, peamiselt luksusesemed, eksporditi.

Käsitöö areng soodustas ka linnade kasvu. Üldse on feodaalühiskonnas linnadel suur tähtsus. Need olid kindlustatud käsitöö-, kaubandus- ja administratiivseteks keskusteks, kuhu koondati suurfeodaalide varandus. Linna tähtsamaks kohaks oli turg, kus toimus mitmesuguste produktide vahetamine peamiselt linnaelanike endi vahel, harvem võtsid sellest osa külade elanikud. Raha kasutati seejuures harva. Turg oli mitte ainult kauplemise kohaks, vaid ka kohaks, kus otsiti taga kadunud või varastatud asju ("tural hõigata").

Juba VII-XI sajandil tekkisid Venes paljud suured asulad, mis muutusid linnadeks. Nendeks olid Kiiev, Novgorod, Smolensk, Polotsk, Vitebsk, Pihkva jt. Akadeemik M. N. Tihhomirovi andmetel oli IX-X sajandil Venes mitte vähem kui 24 linna, XI sajandil räägitakse kroonikates aga juba 64 linnast, XII sajandil 135 linnast.

Linnade hulgas oli tähtsal kohal pealinn Kiiev kui riigi poliitilise, kultuuri ja majanduselu keskpunkt. Siin asus vürsti õukond, kogu tema administratiivaparaat maa valitsemiseks, tema peamine sõjavägi. Kiiev oli ka tähtis kaubandus- ja käsitöökeskus.

Veel suurem ja eriline tähtsus Kiievi riigi linnade hulgas oli X-XII sajandil Novgorodil. Ühe vanema vanaslaavi linnana suutis Novgorod vastupidiselt Kiievi riigi vürsti residentsile lõpuni kaitsta oma feodaalset eraldatust keskvoimust ja omapäraselt vabariiklik-veetšelist korda, kus kehtis valitseva vürsti lepinguga piiratud võim ja olid olemas bojaaride veetšedel valitavad täidesaatsvad võimuorganid. Erakordselt soodne asend otse suure veetee alguses ja Läänemere vahetus läheduses tegid Novgorodi esimeheks "aknaks Euroopasse".

Suurimate, majanduslikult tähtsate linnade hulka kuuluvad vanad slaavi linnad Smolensk, Tšernigov, uuematest linnadest aga Murom, Jaroslavl ja teised, kes aren-

dasid kohalikku tööstust ja kaubandust.

K a u b a n d u s e a r e n g. Naturaalmajanduse tingimustes oli sisekaubandus väga nõrgalt arenenud. Külladesse ilmusid ainult väikekaupmehed. Linnakäsitööliste tooteid siseturul tavaliselt kuigi palju ei müüdü, sest tööd tehti enamasti tellimise peale. Linnaturgudel müüdi peamiselt leiba ja soola, samuti nahku, relvi ja mitmesuguseid käsitöötooteid. Küllalt tähtsat osa turul etendasid ka luksusesemed, mida ostsid peamiselt feodaalid ja linnade ülikud. Kiievis eksisteeris 8 turgu ja igaühel turustati erinevaid, teatud kindlaid kaupu.

Vana Venemaal olid laialdased väliskaubandusliikud sidemed Bütsantsi, Pärsia, Saksamaa, Inglismaa, Prantsusmaa ning Musta ja Kaspia mere äärsete riikidega. Vene kaupmehed vedasid Lääne-Euroopasse idamaade siidkangaid (Prantsusmaal nimetati vene siidiks), vürtse ja mitmesuguseid iluasju. Venemaalt veeti välja kalleid karusnahku (nende venekeelsed nimetused jäid püsima ka teiste rahvaste keeltes), vaha ja orje, samuti Euroopas hinnatud kullasepatöid ning relvameistrite tooteid. Sisse toodi peamiselt luksusesemeid: siidkangaid, kulda, hõbedat, veine jne. Väliskaubanduse küllalt suurt osatähtsust riigi elus näitab asjaolu, et Kiievi vürstid pärast sõjakäike idariikide vastu sõlmisid nendega kaubalepingud. Sääraste kokkulepete näitena võib tuua lepingud Bütsantsiga 911., 944. ja 971. aastast. Need lepingud andsid vene kaupmeestele õiguse tollivabale kauplemisele Bütsantsis.

Peamiseks kaubateeks oli vana tee "varjaagide juurest kreeklasteni", mis ühendas Vene ja Bütsantsi peamisi kaubanduskeskusi. Lääne-Euroopa maadega kauplesid peamiselt Novgorodi kaupmehed (Skandinaavia, Taani, tulevase Hansa Liidu linnad). Kuid ka Kiievi kaupmeestel olid sidemed Krakovi, Praha ja mõningate Saksa linnadega.

Väliskaubanduse edusammudele vaatamata säilitas Venemaa majandus endiselt naturaalse iseloomu. Suurt osa

väljaveetavatest esemetest ei toodetud kaubana. Näiteks karusnahad läksid ülikute kätte andami või naturaarendina. Sisseveetavad esemed ei sattunud külasse, vaid läksid ainult feodaalide ja linnaelanike ülemkihi tarviduste rahuldamiseks.

R a h a j a s e l l e o s a K i i e v i - V e - n e s. Kaubanduse areng tõi kaasa ka rahasüsteemi tekkimise. Raha asendasid Vanavenes kariloomad ja karusnahad. Kariloomad (nahkrahad), kuunad (nugisenahk) ja väiksemad ühikud, nagu "rezanid", "nogaatad", oravanahad jm. olid väärtuse peamöödupuuks muistses kaubanduses. Kuid kroonikad ja "Russkaja Pravda" kõnelevad juba kariloomadest ja kuunadest kui metallrahast, mis olid säilitanud vana "karusnahkraha" nime. Kasutati ka Bütsantsi ja Araabia maade kuldrahasid ning Lääne-Euroopa hõbemoneete.

Alates X sajandi lõpust hakati Venemaal müntima oma raha. Kiievi-Vene rahaühikuks oli grivna. Kõige levinumaks oli grivna kaaluga 200 grammi. Grivna jagunes 20 nogaadiks, 25 kuunaks ja 50 rezaniks. Sisekaubanduses ei omandanud aga münditud hõbe- ja kuldraha mingit tähtsust.

4. Kiievi-Vene langus

X-XI sajandil oli Kiievi-Vene õitseae. Alates XI sajandi lõpust kujunevad Kiievi riigi majanduslikud välis- ja sisetingimused tema rahvusvahelisele poliitilisele seisundile ja koguni riigi enda olemasolule ebasoodsaks.

Ristisõdade ajast alates vähenes Musta mere - Bütsantsi kaubatee ja ühtlasi Kiievi tähtsus. Maailmakaubanduse peamagistraalid hakkasid kulgema Vahemere kaudu. Kuid nii tähtis kui maailmakaubanduse teede üleviimine Kiievi-Venele ja tema ajaloolisele saatusele ka oli, seisis tema majandusliku languse peapõhjused siiski neis sisetingimustes, mis valmistasid ette lagunemise ja feodaalse killustumise.

Feodaalse tootmisviisi seaduspäraseks arengunähtu-

seks oli majanduslikult ja poliitiliselt iseseisvate piirkondade eraldumine. Seoses tootlike jõudude arenguga ja maaeraomanduse kasvuga tugevnes ka Venemaal kohalike feodaalide võim. Naturaalmajanduse tingimustes muutus feodaalmõis iseseisvaks majanduslikuks ühikuks ja ei vajanud alatise majanduslike sidemeid teiste samasuguste majanduslike üksustega. Feodaalid, kes olid haaranud endi kätte maad ja kindlustanud võimu talupoegade üle, ei vajanud enam tugevat tsentraalset võimu. Nad püüdsid vabaneda keskvoimust ja koondada poliitilise võimu kohtadel endi kätte. Suurvürsti võim hakkas järk-järgult nõrgenema.

Feodaalsed kodusõjad, mis algasid üksikute vürstide vahel pärast Kiievi-Vene lagunemist, öönestasid suurimal määral maa majanduslikku ja poliitilist olemasolu. Võitlus ägenes eriti pärast Rostov-Suzdali-Vene vürstiriikide tõusu, kes püüdsid Kiieville esikohta ära võtta. Selle võitluse üheks tähtsamaks episoodiks oli Kiievi võtmise "kilbile" Suzdali vürsti Andrei poolt (1169.a.).

Kiievi-Vene languse tähtsamaks sõjalis-poliitiliseks põhjuseks olid ida rändrahvaste (petšeneegide, polovetside) rohkearvulised sissetungid, XIII sajandi algul aga mongoolite-tatarlaste laastav sissetung (1223.a. lahing Kalka jõe juures).

K o r d a m i s k ü s i m u s e d

1. Millised erijooned olid feodalismil Venemaal?
2. Miks tekkisid esimesed feodaalsed riigid Nõukogude Liidu territooriumil Taga-Kaukaasias ja Kesk-Aasias?
3. Iseloomustage vene talupoegade pärisorjastamise protsessi.
4. Millega tegeldi Kiievi-Vene külades?
5. Kuidas arenes käsitöö ja kaubandus?
6. Mis tingis Kiievi-Vene languse?

2. ptk. FEODAALSE KILLUSTUMUSE PERIOODI
MAJANDUS VENEMAAL
(XII - XV sajandi I pooleni)

1. Feodaalsuhete edasine
areng

Feodaalse tootmisviisi seaduspäraseks, progressiivseks arengunähtuseks oli majanduslikult ja poliitiliselt iseseisvate piirkondade eraldumine. Sama toimus ka Venemaal. Kiievi-Vene riigi lagunemisele järgnenud ajajärgu majanduse vaatlemisel tulebki arvestada, et riiki iseloomustab feodaalne killustumine. Endine ühtne Kiievi-Vene riik lagunes vürstide feodaalvaldusteks. Juba XII sajandil oli Kiievi-Vene territooriumil üle kümne üksiku vürstiriigi (Kiievi, Smolenski, Tšernigovi, Rjazani, Vladimiri-Suzdali, Galiitsia jt.), mida enam peaaegu ei sidunud riigivõimu ühtsus.

Üksikud vürstiriigid hakkasid muutuma alatisteks ja pärilikeks osastisteks, "udelliideks", vürstisuguvõsade isiklikeks pärusvaldusteks. Nende pärusvalduste edasine tükeldamine viis uutele killustamistele ja uute osastiste eraldumisele. Säärase lakkamatu tükeldamise tagajärjel muutusid mõned osastised õige väikesteks.

Üleminek feodaalsele killustumusele kutsus aga esile hulga negatiivseid nähtusi poliitilises elus. Vanavene riigi tükeldamise tagajärjel tekkisid paratamatult vürstidevahelised vaenused, mida nii kurjalt taunis "Igori sõjaretke loo" autor. Vürstide lõputud tülid halvendasid Venemaa välispoliitilist olukorda ja nõrgendasid tema jõudu

võitluses välisvaenlastega.

Maa vallutasid mongolid. Pärast Venemaa purustamist aastail 1237-1240 läksid tatarlased tagasi Volga taha ja asutasid seal Kuldhordi pealinnaga Sarai. Kehtestanud oma ülemvõimu kogu maa üle, kordasid nad röövretki tükeldatud feodaalsesse Venesse. Tatari-mongoli võimu majanduslikuks vormiks oli andam, millega maksustati Vene elanikkonda. Esialgu kogusid seda andamit - "ordõnski võhhodit" - tatarlased ise. Esimese 35 aasta jooksul korraldasid nad oma "loendajate" kaudu kolm korda rahvaloendusi, millega kaanesid kuritarvitused ja tapatalgud. Peale üldmaksu - jassaki - seadsid tatarlased sisse mitmesugused muud maksud ja lõivud, nagu "tamga" (sisetollilõivud), "mõt" jt. Hiljem, seoses Moskva osatähtsuse tõusuga, tegid tatarlased andami kogumise ülesandeks Moskva vürstile Ivan Kalitale (1325-1340.a.). Vene vürstid olid mongoli khaanide vasallid. Kuigi Moskva vürstiriik tugevnes, ei vähenenud elanike kohustused.

Selleks et pääseda mongolite ikkest, samuti rootsi feodaalide ja Liivi ning Saksa ordu rüütlite rünnakuist ja üldse feodaalsest sõltuvusest, hakkasid inimesed siirduma põhja poole. Okaa-Volga elanikkond tihenes. Ka siin tegeldi põlluharimise, metsatöö, kalapüügi ning jahipidamisega. Sellega seoses laienes agrokultuur, metsade asemel rajati uusi põlde.

Ajajärk XIII-XV sajandini sai feodaalse maavalduse kiire kasvu perioodiks. Feodaalne suurmaavaldus esines nii vürstide, bojaaride kui ka vaimulikkonna mõisatena. Oma maavalduste laiendamiseks anastati kogukonnamaid, need liideti feodaal-pärusvaldustega. Nende maade endised valdajad orjastati ning muudeti feodaalist sõltuvaks. Vürst oli oma vürstiriigis suurimaks mõisnikuks. XIV sajandi keskel kujuneb suureks feodaalomanikuks Moskva suurvürst. Nii kuulus Ivan Kalita isiklikku omandisse üle 50 küla. Bojaaride maavaldused suurenesid kogukonna ja vabade maade haaramise arvel ning vürstide kingitustest. Oma suuruselt ei jäänud

bojaaride maavaldus maha vürstide omast. XIV sajandi keskpaigast alates hakkas eriti kiiresti kasvama kirikute maaomand. Kõrgematele vaimulikele ning kloostritele kuulusid laialdased maa-alad.

Põhiliselt domineerisid pärusmõisad ("botšina"). Samal ajal esines ka Kiievi-Venele omast feodaalset maavaldust: maad anti teenistuse eest. Teenistuse katkemine tegi lõpu ka kõigile õigustele maa üle. Müüa või parandada võis säärast maad ainult selle isiku nõusolekul, kellelt maa oli saadud. Säärast teenistuslikku maavaldust ("pomestje") esines palju Moskva vürstiriigis, kuna mongolitevastaseks võitluseks vajab suurvürst hulgaliselt sõjamehi, pärusmõisaid aga kõigile ei jätkunud.

Koos feodaalse maaomandi laienemisega süveneb talurahva orjastamise protsess. Suurenes nende talupoegade arv, kellelt feodaalid võtsid naturaalrenti. Talupoja töö oma majapidamises oli palju tootlikum kui teoorjuse puhul mõisapõllul. XIII sajandi teisest poolest säilinud Lääne-Volöonia ürikutest nähtub, et Berestje talupojad pidid maksma obrokit natuuras (leib, kaer, rukis, lambad, kanad, mesi, lina), s. t. ülal pidama, toitma ja katma oma isandaid koos nende teenijaskonnaga. On teada, et Novgorodi- ja Suzdaliemaal oli pooleteramehi. Seal, kus rahalis-kaubalised suhted olid rohkem arenenud (Novgorodi ja Pihkva ümbrus), esines vähesel määral ka raharent. Talupojad pidid endiselt maksma riigimakse. Nagu varemgi, oli maksustamisüksuseks "suits", s. t. talupoja majapidamine.

Kuigi Venemaa majanduselu oli väga mitmekesine ning talupoegade kohustused erinevad, võib märkida, et vaadeldaval perioodil suurenes pärisoriste talupoegade kohustuste hulk. Igati püüti juurde saada tööjõudu. Uheks feodaalse sõltuvuse suurendamise mooduseks oli teatud soodustuste loomine uustalnikatele. Näiteks vabastati mõnel pool feodaali valdusse tulnu 5-15 aastaks igasugustest kohustustest. Sel teel püüti tagasi meelitada põhja ja mujale siirdunud talu-

poegi. Samuti püüti nii meelitada talupoegi ära teiste feodaalide juurest. Eriti laialdaselt kasutati seda moodust Moskva vürstiriigis. Hiljem hakkasid "uued" koos teiste talupoegadega kandma võrdset kohustusi.

Üldse tekib aga küsimus: kuidas oli võimalik pärisorjastamine sellisel maal nagu Venemaa, kus oli palju vabu maid ja kuhu talupoegadel oli võimalus minna.

P.I. Ljaštšenko toob selle põhjusena esile kaks otsustava tähtsusega asjaolu:

1) põlluharimiseks kõlblike maade nappus ja vajadus maid metsa alt puhastada,

2) otsese tootja madal tehnika ja majanduslik kehvus ei võimaldanud uudismaade ülesharimist.

Kuna alepöllunduse või söödisüsteemi valitsemisel jäeti raadatud ja ülesharitud maa mõne aasta pärast puhkama, oli külvi all alati vaid väike osa raadatud maast. Seetõttu nõudis igasugune külvipindade laiendamine suuri materiaalseid vahendeid ning suurt jõukulu uute maatükkide kasutuselevõtmiseks ja ülesharimiseks. Individuaalse maakasutuse levimisel ei olnud väiketootjal seega sageli küllaldaselt materiaalseid vahendeid ning tööjõudu uudis- ja raadatud maade ülesharimiseks. Selle asemel otsis ta "pehmet", juba puhastatud ja ülesküntud maad, mida on kergem harida. Kuid need maad olid suures osas eramaavaldajate käes.

Kõik see viiski majandusliku sõltuvuse mitmesugustele vormidele, sest talupoeg sai maad või uue maa ülesharimiseks laenu rahas, tootmisriistadena, seemneviljana jne. rikka maavaldaja käest. Teatava aja pärast jäid talupoja ülesharitud maatükid valdaja omandiks. Edaspidi viiski see talupoja kinnistamisele valdaja maa külge, seega talupoja majandusliku kui ka isikliku vabaduse kaotamisele.

Kuid eelöeldut arvestades oleks siiski ebaõige arvata, et bojaaride feodaalne pärusmaavaldus oma öitseajal, XIII ja XIV sajandil, täielikult enda külge kinnistas kogu vaba maaelanikkonna ja kõik kogukonnamaad. Kogukonnamaad,

mis olid küll "vürstistatud" ja vürsti poolt maksustatud, kujunesid siiski vabale maaelanikkonnale tema pärisorjastamise protsessis veel teatavaks varjupaigaks.

2. Põllumajanduse olukord

Feodalismiperioodil on maa põhiliseks majandamise objektiks. Põllumajanduse olukorra hindamisel Venemaal käsitletaval perioodil tuleb arvesse võtta tatari-mongoli iket, mis pidurdas kogu majanduse arengut. Feodaalse kullustumuse perioodil toimusid mõningad nihked tootlike jõudude arengus maal. Söödiviljeluse ja alepõllunduse kõrval hakkas ulatuslikumalt levima kolmeväljasüsteem. Maa väetamine sõnnikuga suurendas põldude viljakust. Kuid üldiselt oli saagikus siiski madal.

Põllumajandustehnika arenes väga aeglaselt, muutus aga mitmekülgsemaks ja töökindlamaks. Kasutati peamiselt rauast otsikuga harkatra. Tuntud oli ka sahk, kuid seda kasutati harvem. Sageli valmistati põllumajanduses vajalikke tööriistu raudsüdami kokkusulatamisel terasest lõiketeraga. Teada olevatel andmetel kuulus taluinventari hulka rohkem kui 40 eri liiki tooteid: adraotsad, sahaterad, adranoad, labidaterad, kõplad, naelad, hobuserauad jne. On selgunud, et maa lõunaosas - Dnestri jõe ääres - kasutati uudismaade ja põldude kündmisel ning põldude külvi-eelsel harimisel erineva konstruktsiooni ja raskusega aturu. Teravilja jahvatamiseks võeti kasutusele vesiveski.

Tähtsaks põllumajanduse haruks oli XIV-XV sajandil karjakasvatus, mis varustas maapidajat veojõuga ja andis orgaanilist väetist. Oma tähtsuse säilitasid ka jahindus ja kalapüük, tuntud oli mesindus.

3. Feodaalne linn, selle tööstus ja kaubandus ning rahandus

Linna osatähtsus Vene majandusel (isegi hilisemal perioodil) oli Lääne-Euroopa olukorraga võrreldes väiksem. Mõned ajaloolased (Solovjov, Hlebnikov, Kljutševski jt.) isegi väidavad, et vene linn oli ainult sõjalistel eesmärkidel "tarastatud" küla, kus käsitöö oli vähe arenenud ja elanikkond tegeles põllundusega. Teised ajaloolased (Kostomarov, Tšetšulin) jõuavad järeldusele, et vene linnal oli siiski oluline majanduslik tähtsus, seda eriti hilisemal perioodil.

Oma tekkimise ja arenemise algetappide poolest ei käinud mitte kõik XIII ja XIV sajandi feodaalse Vene linnad ühesugust teed. Sellest seisukohast lähtudes võib neid jagada järgmisteks gruppideks:

I. Nn. omal maal asuvad linnad. Need olid endised sugukondliku ja hõimkondliku korra ajajärgu linnused, milledest mõned olid muutunud suurteks hõimulinnadeks. Nende linnade elanikud olid vabad, ka linn ise asus vabal maal. Et need linnad asusid peamiselt jõgede ja kaubateede ääres kujunesid neist välja suured kaubanduskeskused. Nad säilitasid oma sõltumatuse ja elasid üle "veetselise" korra tormilise aja, kuni nad alistati keskvoimule. Säärase linna tüüpiliseks esindajaks oli Suur-Novgorod.

2. Juba vürstide ajajärgul ehtasid ka vürstid ise uusi linnu oma asukohtades. Nad asustasid sinna oma holope ja teenijasperet ning seadsid sisse oma linnamajanduse. Sageli muutusid need linnad feodaalsete vürstiriikide pealinnadeks. Sääraste linnade hulka kuulus Jaroslavi, Vladimir, samuti Nižni Novgorod.

3. Feodaalse linna tekkimise vormiks oli ka selle väljakujunemine feodaalsest pärusmõisast, mille maadele asustati käsitöoga tegelev vaba või sõltuv elanikkond.

Esmajärjekorras võib siin näitena tuua Moskva, mis tekkis osastisvürsti väikesest feodaalsest mõisast.

Kuigi linnade osatähtsus majanduselus oli erinev, töid nihked tootlike jõudude ja ühiskondliku tööjaotuse arengus kaasa linnade arvu suurenemise. Suurte ja väikeste linnade arv kasvas XI sajandist kuni XIII sajandi keskpaigani rohkem kui kaks korda ja ulatus kroonikate järgi otsustades 300-ni.

Käsitöö. Mongolite-tatarlaste sissetungi tagajärjel katkesid väljakujunenud kaubanduslikud sidemed. See omakorda pidurdas käsitöö arengut. Feodaalne linn XIII ja XIV sajandil ei saavutanud niisugust tööstuslikku ja kaubanduslikku õitsengut kui Kiievi-Vene perioodil.

Alates XIV sajandi teisest poolest algab aga uuesti töus. Tekivad uued suured käsitöökeskused nagu Moskva, Nižni Novgorod, Kolomna. Endiselt etendas tähtsat osa Novgorod. XIV-XV sajandil täienes käsitöö tehnoloogia. Nii saavutati tösiseid edusamme metallurgias (seda küll peamiselt Novgorodi ümbruses). Jõudsaid edusamme tegi rauamaagitööstus. Maa-ki töödeldi domnitsates - erilistes ühe või kahe ahjuga seadmetes. Kuid oli ka suuremaid, kuni 80 m² suuruse pinnaga ning 4 ahjuga domnitsaid. Säärane suur domnitsa andis ööpäevas 70-100 kg valmis metalli. Rauda sulatati rohkem kui kunagi varem ja see omakorda tõi kaasa metallitöötlemise töönduse ja sepatöö laienemise. Paljudes suuremates linnades olid olemas mitte ainult lihtsepad, vaid ka hõbe- ja vasksepad peenema töö jaoks. Novgorodimaal sai alguse ka teine maagitöönõuduse haru - hõbeda kaevandamine. Nii linnades kui ka mõisates valmistati metalltooteid põllumajanduse jaoks (kirved, adrahõlmad, vikatid). Kuid võrreldes Lääne-Euroopaga jäi raudsulatus siiski tagasihoidlikuks. Paremaid relvi ja ehteasju toodi sisse ikka välismaalt.

Edusamme tegi linnades ehitustegevus. Seoses kivihoonete (eelkõige kirikud ja kloostrid) ehitamisega areneb edasi ehituskivitööstus. Seoses kirikute ehitamisega levib

ikoonimaalimine ja edeneb klaasitöõndue. Kuid iseseisvalt hakkas klaasitöõndus arenema hiljem, alles XVI sajandil.

Vaadeldaval perioodil näeme ka põllumajandusliku toorainega seotud käsitöö arengut.

Näiteks Novgorodimaal said tuntuks sadulsepad ja üldse nahatööstus. Juba XVI sajandil eraldus see omaette elukutseks. Samuti eraldusid ikka enam põllutööst kangrud, puusepad, sepad. Aeglasemalt arenes pottsepatöö, kus tehnoloogია jäi pikka aega muutumatuks.

Erilise iseloomuga oli soolatöõndus, mis levis peamiselt põhjamerede kallastel, Dvinaa ääres, Staraja Russas jm. Soolatöõndused kuulusid peamiselt vürstidele, kuna soolakaevamine ja -keetmine nõudis suuri kulukaid seadeldisi - soolakuivateid ja suurt tööliste hulka.

Käsitöölised suurtes linnades enam ei tegelnud põllumajandusega. Dokumendid XIV-XV sajandist tõendavad, et nahatöölised, kingsepad jt. olid paljudes kohtades katkestanud sidemed maatöõga. Väiksemates linnades ja mõisates aga tegelesid käsitöölised endiselt ka põllundusega. Linna käsitöölised koonduvad juba artellidesse, nn. sadakondadesse, vennaskondadesse, omaette küladesse (linna agulid). Võrreldes aga Lääne-Euroopa riikidega ei olnud käsitöölise organisatsioonid Venemaal eriti arenenud.

Peamiselt olid väikesed töökojad, kus töötas peremees koos 1-2 alluvaga. Novgorodis ja Pihkvas oli tuntud juba käsitöö tasuline õpetamine. Säärases töökojas oli tööjaotus vähe arenenud. Palgalisi (НАЙМИТН) saadi talupoegade ja nn. valgete holoppide hulgast, kes olid põgenenud linna maalt, feodaalse rõhumise alt. Töölistele maksti palka, näiteks XIV sajandi I poolel ei ületanud käsitöölise palk 6-7 dengat nädalas.¹ Teiselt poolt tekivad linnas rikkamad käsitöölised, kes agaralt tegelevad ka kaubandusega.

1 1455.a. võis ühe denga eest osta pool puuda (8 kg) rukist või 1/6 oinast.

Linnatööstuse ja -käsitöö eraldumisel külast oli suur majanduslik tähtsus. See pani aluse siseturu arengule, turg aga omandas järjest suurema tähtsuse majanduse edasiseks diferentseerimiseks.

Kaubalis-rahaliste suhete areng. Tatarlaste ülevõim pidurdas kaubandust, kuid juba XIII sajandi lõpust hakkas see uuesti elavnema. Muidugi ei tohi üle hinnata feodaalse linna kohaliku sisekaubanduse tähtsust ja ulatust. See oli ulatuselt väike, raadiusega 50-100 km. Ka kaupade sortiment oli äärmiselt lihtne. Linn nõudis endale toitlustamiseks põllumajandussaadusi, ise aga oli käsitööstusliku tööstuse saaduste müüjaks. Ainult üksikute suuremate linnade (Novgorod, Moskva) meistrite toodang oli tuntud kaugemal.

Peale kohaliku, linna ja maa vahelise kaubanduse areneb XIII ja XIV sajandil tunduvalt ka linnadevaheline kaubavahetus. See oli aga raskendatud järgmistel põhjustel:

1) halvad teolud. Soola veeti siiski peamiselt mööda jõgesid kaugetesse paikadesse. Jõgede kaudu ulatusid kaupmeeste käigud näiteks Novgorodist Moskvan;

2) kaubanduse arengu peamiseks takistuseks olid vürstiriikide piiridel kaitsetollid. Mõned vürstiriigid isegi keelasid omalt maalt kaupade läbiveo.

Vürstid kasutasid välis- ja sisekaubandust rikastumisvahendina, seepärast eksisteerisid ka mitmesugused maksud ja lõivud. Näiteks:

m 5 t	- maks üle silla sõitmise eest.
k o s t k i	- maks kaubaga kaasas olevatelt inimestelt,
t a m g a	- nähtavasti tatarlaste poolt sisseseatud tollimaks, mille aluseks kauba väärtus,
p j a t n o	- maks tembeldamise eest, jne.

Et ka vürstid ja bojaarid ise kauplesid või said osa sellega seotud tuludest, siis hakati lepingutega tegema kaupmeestele soodustusi piiride ületamisel. Sisekaubanduslepingutes esinevadki sageli kokkulepped kaubanduse kohta

"ilma rajata". XIV sajandi keskpaigast elavneb kauplemine linnade vahel. Tähtsamad kaubad on sool ja raud. Küllalt suur osatähtsus kaubanduses oli ka kloostritel.

XIII-XIV sajandini kauplesid kõik: vürstid, bojaarid, vaimulikud, kloostrite esindajad, kaupmehed, küla ja linna käsitöölised. Hiljem hakkas aga kauplemine, eriti linnadevaheline ja väliskaubandus keskenduma kutselise tegevusena kaupmeeste kätte. Bojaarid, vürstid ja vaimulikkond andsid kaupmeestele laene. Novgorodis näiteks ei olnud suurbojaaride ja vaimulike liigkasuvõtmine sugugi harulduseks. Kaupmeeskonna kujunemisega hakatakse tegema takistusi sellesse seisusesse pääsemiseks. Kaupmeheks saamiseks oli Novgorodis vaja astuda kaupmeeste organisatsiooni, kus sisseastumismaks oli 50 grivnat hõbedas (1 grivna = nael ehk 409,6 g hõbedat).

Päraat Kiievi-Vene langust muutuvad vähemaks ka metallraha müntimine ja ringlus. XII ja XIII sajandi kohta puuduvad andmed metallrahade müntimisest. Hõbe esines ringluses peamiselt kangidena. 1420.aastal anti Novgorodis välja valatud hõberaha. Metallraha müntimine toimus vaba käsitöö nõol erilliste käsitöölaliste, "rahategijate" poolt. Et nende tegevuse üle puudus kontroll, siis hakati võltsima. Hiljem loodi Novgorodis rahapada ja hakati kontrolli all müntima Novgorodi hõberaha, kusjuures ühest naelast hõbedast tehti 600 Novgorodi dengat. 600 dengat võrdus $2\frac{7}{9}$ Novgorodi rublale, s.o. rubla võrdus 216 dengale.

Moskva vürstiriigis algas metallraha müntimine XIV sajandil. Moskva metallrahasüsteem erines Novgorodi süsteemist. Hõbeda hulgaltp oli Novgorodi denga kaks korda suurem Moskva dengast ja Novgorodi rubla rohkem kui kaks korda suurem Moskva rublast.¹

Juba XV sajandil tekkisid iseseisev Vene rahasüsteem ja Vene metallraha arvestusühik - rubla ja kopikas. Kahesugune

1 Novgorodi rubla = 216 Novgorodi dengat = 432 Moskva dengat.

metallraha süsteem - Novgorodi ja Moskva dengade ja rub-
lade süsteem - jäi aga veel kehtima.

4. Majanduselu kaks tsentrumit

N o v g o r o d oli üks vähestest Vene linnadest, mis ei saanud kannatada tatarlaste rünnakute all. See oli "omal maal" asetsev linn, kuid ka siin hakkasid XIII ja XIV sajandil domineerima feodaal-pärisorjuslikud suhted. Pärast 1136.a. ülestõusu tulid Novgorodis (samuti Pihkvas) võimule bojaarid, suurte pärusmaade omanikud. Nad haarasid enda kätte määratu suured maa-alad koos seal elunevate talupoegadega. Endised vabad talupojad kaovad.

Novgorodis tekkis bojaaride aristokraatlik vabariik. Vormiliselt kuulus siin kõrgem võim kõigi linnaelanike koosseisule - veetsele. Tegelikult aga oli võim bojaaride käes, kelle hulgast valiti possaadnik (valitseja ja kohtu eesistuja). Veetse kutsus ka vürsti, kelle ülesandeks oli peamiselt vabariigi relvastatud jõudude juhtimine. Vürsti õigused olid piiratud.

Novgorodimaal oli arenenud põllundus, juba XIV-XV sajandil sai siin valitsevaks kolmeväljasüsteem. Kuid head põllumaad oli vähe ning seetõttu ei suudetud oma viljaga hakkama saada. Vilja veeti sisse peamiselt Suzdalimaalt. Samal ajal Novgorodimaa bojaarid, kes olid haaranud paremad kõlvikud enda kätte ning harisid neid holoppide ja sõltuvate talupoegade tööga, turustasid oma pärusmõisate saadusi (lina, kanep, traan, vaha) Novgorodi kaupmeeste kaudu välismaale. Seda soodustas küllalt arenenud raha- ja kaubaringlus. Siinne majandus ei olnud naturaalse kinnise iseloomuga nagu teistes Venemaa osades. Kuigi feodaalrendi peamiseks vormiks oli naturaarent, oli Novgorodimaal raha- rendi osatähtsus suurem kui teistes vürstiriikides.

Novgorodimaal oli tollal ligi 20 linna - mitmesuguste käsitöölaliste ja kaupmeeste keskust. Suurimaks ja tähtsai-

maks neist oli Suur-Novgorod ise. Viimase turg oli ülevene-
maalse tähtsusega, ja olles seotud Hansa Liiduga, avaldas
see mõju tolleaegsele maailmakaubandusele. Kaubatee Balti
mere kaudu Idamaadega läbis Novgorodi. Tihedad olid kauban-
duslikud sidemed Narva, Tartu, Tallinna ja Riiaga. Novgoro-
di kaupmehed suhtlesid ka Kuldhordiga. Novgorod kaitses oma
kaupmeeste eesõigusi. Näiteks saksa kaupmehed võisid Nov-
gorodis tegelda ainult hulgikaubandusega, nende tegevuseks
ja elamiseks olid ette nähtud eri rajoonid ja kauplemisel
kehtis kindel kord.

Novgorodi väliskaubanduses olid peamised eksportkaubad:
karusnahad (sooblid, piibrid, hermeliinid, nugised, naarit-
sad ja teised vähem hinnalised), lina, kanep, vaha, kala-
maksaõli, traan (vaalade või hüljeste pekist saadav rasv).
Suurem osa väljaveetavast kaubast saadi naabervürstiriiki-
dest ja Novgorodi poolt vallutatud maadest.

Sisse veeti käsitööstuse saadusi, mida Novgorodis ei
toodetud. Esikohal oli peenkalev, sisse veeti ka linast
riiet ja siidi, samuti rauda, vaske, inglüstina, seatina,
soola ning ka mõningaid toiduaineid (vili, vein, õlu, hee-
ringad), kulda ja hõbedat. Ka import rahaldas teiste vürs-
tiriikide vajadusi.

Poliitiliselt oli Novgorodi valitsev kildkond Moskvaga
ühinemise vastu, sest tsentraliseeritud riik ähvardas selle
kildkonna monopoolset seisundit.

Et mõista tsentraliseeritud Vene riigi tekkimist, tu-
leb peatuda M o s k v a vürstiriigi kujunemisel ja tema
majandusel.

Esimest korda mainitakse Moskva nime 1147.aastal, mil
üks Suzdali vürstidest - Juri Dolgoruki - andis oma Moskva
majas "vägeva lõuna". Hiljem hakkas Moskva pärusmõis laie-
nema, tema ümber tekkisid külad, ehitused. Pikkamööda hak-
kas tõusma Moskva kaubanduslik tähtsus, milleks aitas kaa-
sa ka Moskva geograafiline asend. Siit viisid teed läände
kuni Smolenskini ja sealt edasi Leedusse, loodesse kuni
Novgorodini ja Baltikumini, itta Taga-Volgamaale ja Kuld-

hordi ning põhja kuni Jaroslavlini ja Valge mereni.

Peale selle asetnes Moskva venelaste maade keskel ja kannatas tatarlaste röövkäikude all vähem kui ääremaad. See tõttu valgus sinna ronkem rahvast kokku ja ta elanike arv kasvas kiiremini kui teistes vürstiriikides.

Kroonika järgi maeti pärast üht tatarlaste hävitustööd 1238. aastal Moskvas 24 000 laipa. See arv kõneleb juba üsna suurest elanike arvust. Kasutades ära tatarlaste usaldust ja jarlökiõigust, hakkasid Moskva vürstid ühendama teisi maid. Samuti sõlmisid nad teiste vürstidega lepinguid "radade" kaotamiseks kaubateedel. See avaldas soodustavat mõju kaubanduse ja üldse majanduse arengule. Moskva turg, mis paiknes Kremli seinte ääres, etendas tähtsat osa kaubanduslike sidemete tugevdamisel vene maade vahel.

Juba enne mongolite sissetungi olid tuntud käsitöötooted Moskva ümbrusest - peamiselt juveelkaubad ja luksusese- med. XIV-XV sajandil sai Moskva käsitööstuse peamiseks haruks metallitöötlemine (relvade valmistamine, sepatöö). Küllalt kõrge oli Moskvas ka ehituskunst. Moskva vürstiriik juhtis kõigi venelaste võitlust ühtse riigi loomise eest ja maa vabastamiseks tatari-mongoli ikkest.

K o r d a m i s k ü s i m u s e d

1. Millised majanduslikud tagajärjed olid tatari-mongoli ülemvõimul?
2. Kuidas arenesid edasi feodaalsuhted ja millised rendivormid eksisteerisid Venemaal XVI-XV sajandil?
3. Millised olid vene linnad oma tekkelt?
4. Millega tegeldi linnades?
5. Milles väljendus kaubalis-rahaliste suhete areng feodaalse killustumuse perioodil?
6. Millised olid Novgorodi majanduselu iseärasused XIV-XV sajandil?

3. ptk. TSENTRALISEERITUD VENE RIIGI LOOMINE
JA SELLE MAJANDUS
(XV saj. II pool - XVII saj.)

1. Tsentraliseeritud Vene riigi kujunemine ja
selle majanduslikud tagajärjed

XV sajandi keskpaigast algas Venemaa sotsiaal-majanduslikus arengus uus etapp. Feodaalne killustumus asendus ühtse riigiga. Tsentraliseeritud riigi tekkimise peapõhjuseks oli ühiskondliku tööjaotuse kasv, linnade, käsitöö ja kaubanduse arenemine, põllumajandusliku tootmise kasv, majanduslike sidemete tugevdamine nii maa üksikute osade kui ka linna ja küla vahel. Venemaal tekib manufaktuurne tootmine. Kaubalis-rahaliste suhete areng kutsus esile olulised sotsiaalsed muudatused:

1) XVII sajandil tekivad maal uued, kodanlikud suhted, kuid

2) tugevneb pärisorjuslik rõhumine ja lõplikult kujunab välja pärisorjus.

Riiklikust ühinemisest olid huvitatud paljud rahvakihid. Kesk- ja väikemõisnikud huvitusid feodaalse ekspluaateerimise süvendamisest uutes majanduslikes tingimustes. Seda sai teha ainult riigivõimu kaasabil. Keskvõimu abil lootsid nad jagu saada ka bojaaride ja vürstide separatistlikest taotlustest. Ühtsest riigivõimust olid huvitatud ka linna kaubanduslikud ringkonnad ja käsitöölised. Kaupmeeste unistuseks olid ühtsed mõõdud, kaalud ja maksud ning eelkõige ohutud ja tollivabad kaubateed kogu riigis. Käsitöölised lootsid, et ühtses riigis laienevad kau-

banduslikud sidemed ning koos sellega suureneb nõudmine nende toodete järele. Ja ka rahva enamik - talurahvas - igatses pääseda tatarlaste ning kohalike vürstide vägivalla alt, lootis lõppu vürstidevahelistele kurnavatele sõdadele.

Kasutades nii laialdast toetust, õnnestus Moskva vürstidel juba XV sajandi lõpuks murda suurfeodaalide vastupanu ja ühendada vene maid. Näiteks 1463, aastal lülitati tsentraliseeritud Vene riigi koosseisu Jaroslavl'i ja 1474. aastal Rostovi vürstiriik. 1478. aastal ühendati Moskvaga Suur-Novgorod ning 1485. a. Tveri vürstiriik. XVI sajandil liitusid Moskvaga veel Pihkva, Smolensk, Rjazan ning tsentraliseeritud Vene riigi moodustamine oli põhiliselt lõpule viidud.

Tsentraliseeritud Vene riigi kujunemisel esinesid teatud iseärasused. Teatavasti Inglismaal, Prantsusmaal ja mõningates teistes Lääne-Euroopa riikides toimus feodaalse killustumuse likvideerimine, kapitalistlike suhete ja tsentraliseeritud riigi kujunemine üheaegselt. Venemaal, samuti nagu Austrias ja Ungaris, ei olnud tsentraliseeritud riigi loomise perioodil majanduslik killustatus veel täielikult ületatud. Tsentraliseeritud riigi kujunemise protsessi peapõhjuseks Venemaal oli küll vene maade majanduslik areng, kuid seda kiirendas vajadus kaitsta maad võõramaiste vallutajate, eelkõige tatari-mongoli khaanide vastu.

Teiseks tekkis Vene riik kohe paljurahvuselise riigina, kus peale venelaste olid veel teised rahvad - mordvalased, marid, karjalased, komid, tatarlased jt., kes kapitalistlike suhete puudumise tõttu ei olnud veel kujunenud rahvus-teks. Rahvaste ühendaja osa kuulus vene rahvale, kelle eesotsas seisis ajalooliselt kujunenud tugev ja organiseeritud aadli sõjaväeline bürokraatia.

Venemaa püüdeks oli välja jõuda Balti merele. Juba Ivan III (1462-1505) astus sel eesmärgil võitlusse Liivi orduga; Ivan IV (1533-1584) sõdis Liivimaa, Poola, Leedu, Taani ja Rootsiga kakskümmend viis aastat, kuid tagajärjetult. Eesmärgile jõudmine lükkus edasi rohkem kui 100 aasta võrra.

Vene-Liivi sõda mõjus ruineerivalt Vene majandusele. Teiselt poolt aga tähendus ühtse riigi loomine majanduse edasist kiiret arengut. Lisaks eespool nimetatud asjaoludele tuleb märkida veel ühtsele rahasüsteemile üleminekut, armee reorganiseerimist, laevaehituse elavnemist jne.

2. Muudatused agraarsüsteemis. Pärisorjuse tugevremine

Rahvamajanduse peamiseks haruks oli põllumajandus. Jahipidamine ja kalastamine jäid üha enam tagaplaanile. Jahindus ja karusnahkade töötlemine olid peamisteks tegevusaladeks vaid Kaug-Põhjas, kus põllumaad oli vähe.

Keskrajoonides, kus põllundus oli enam arenenud, sai valitsevaks kolmeväljasüsteem. Lõunarajoonides säilis söödiviljelus, põhjas alepõllundus. Seoses uute maade kasutuselevõtmisega suurenes põlispõldude osatähtsus, mida hariti kindla külvikorrata. Peamiseks põllutööriistaks oli endiselt raudotsaga harkader, kusjuures sõltuvalt kohalikest tingimustest kasutati erinevaid atru. Tarvitusel olid äkked, vikatid, sirbid. Veoloomadeks olid härjad ja hobused, keda bojaaride ning kloostrite suurmõisates oli mitusada. Mitte-mustmullaaladel riigi keskosas hakati laiemalt väetama põlde sõnnikuga. Peamisteks põllukultuurideks olid rukis, kaer, oder; Smolenski, Pihkva ja Novgorodi ümbruses ka kanep ja lina. Vähem kasvatati nisu, hirssi ja tatart. Kuigi põllupind oli laienenud, polnud märkimisväärset edasiminekut põllumajandustehnika alal. Saagikus oli madal, teravili andis tavaliselt 3-4 seemet.

Kui üldiselt arenes põllumajandus edasi, laienes külvipind ja suurenes toodang, siis esines ka langusperioode, eriti XVI sajandi teisel poolel. Pingelised sõjad läänes ja lõunas nõudsid rohkesti inimohvreid ja materiaalseid väärusi. Krimmi khaanide sagedased röövretked läostasid suu-

resti maa lõuna- ja isegi keskosa. Sõjaraskused langesid esmajoones töötava rahva õlgadele. Maafondi ümberjagamise- ga teenistusaadlile (opritšnina) ja talupoegade maade haa- ramisega kaasnes pärisorjusliku ikke tugevnenine. Lisaks eeltoodule tekkisid veel ikaldused ja epideemiad XVI saj. 60-70-ndail aastail. Nende hädade tõttu tühjenes palju ra- joone maa kesk- ja loodeosas. Novgorodimaal oli näiteks sajandi 80-ndail aastail kuni 90% küladest tühjaks jäänud. Paljud ellujäänud talupojad põgenesid üha kasvavate feo- daalkohustuste eest riigi ääremaadele.

Tekkinud olukorras võttis valitsus tarvitusele abi- nõusid teenistusaadli olukorra parandamiseks talurahva ekspluateerimise edasise tugevdamise teel. Teenistusaadli seisuse ja sellega seotud maavalduse teenismõisasteemi kujunemine endise feodaalse pärusmõisa asemel toimus pide- valt juba XV sajandist alates. Uus süsteem arenes aga väl- ja alles XVI sajandil ja viidi lõpuni XVII sajandil. Tee- nistuslased said maa ja pidid selle eest teenima tsaari sõjaväes. 15. eluaastast arvati aadlikud sõjaväkke ning nad said juhtivad ametikohad. Seega kujuneb välja kaks peamist eramaavalduse liiki:

1) pärilik, peamiselt suur ja privilegeeritud pärus- mõis kui endise bojaaride ja vürstide feodaalse maavaldu- se jäänus, ning

2) teenismõis.

XVI sajandi lõpul piirati teenistusaadli huvides sea- dusandlikul teel feodaalide teiste rühmade valduste suuren- damise võimalusi. 1580.-1584.a. keelati maade üleandmine kloostritele ja tühistati vaimulikest feodaalide maksupri- vileegid.

Valitsus püüdis kindlustada mõisnikke ka töökättega. XVI sajandi lõpuks muutub feodaalse ekspluateerimise peami- seks vormiks teorent. Nagu näitavad tolleaegsed kohustused, võttis teotöö talupoegadelt ühe neljandiku kuni ühe kolman- diku ajast. Sajandi lõpuks suureneb teoorjuse raskus veelgi,

kuna juurde tuleb uusi kohustusi (küüdikohustus).

Talupojal oli esialgu õigus mõisnikule üles öelda ja tema juurest ära minna. See õigus oli tihti formaalne, sest majandusliku sõltuvuse tõttu ei saanud talupoeg seda tihti teha. Mõisnikele oli säärane kord siiski vastuvõetamatu ja nad hakkasid selle vastu võitlema. Seadusandlikul teel hakatakse seda õigust piirama. Juba "Pihkva kohtukiri" XV sajandist määras üheainsa tähtpäeva ülesütlemiseks - "viilipäeva" (14.november). 1497. ja 1555.aastate sudebnikud kinnitavad veel kord ülesütlemisõigust, kuid piiravad talupoegade äramineku järele ühe tähtajaga aastas; nädal enne ja nädal pärast sügisest jüripäeva (26.november), s.o. pärast põllutööde lõppu. Peale selle tuli elamise eest feodaali maal tasuda lahkumisandamit, mis tegelikult tähendas feodaalile kompensatsiooni töökäte kaotamise eest.

Vaba ülesütlemine ja äraminek oli levinud veel peaaegu XVI sajandi lõpuni. Siiski juba 1581.a. anti seadus nn. keeluaastate kohta, mis keelas teatud aastatel talupoegadel lahkumise ka jüripäeval. Pärast 1595.aastat hakkas äraminekukeeld tegelikult muutuma mõisnikele alatiseks abinõuks. Neil oli õigus põgenenud talupoegi tagasi tuua. 1597.a. ukaasiga kinnitati aegumistähtjaks 5 aastat. 1649.aasta seadustikuga kinnistati aga talupojad koos naiste ja lastega igaveseks mõisniku juurde, kelle maal nad elasid, ja nad tunnistati tagastamisele kuuluvaiks pagemise ajast sõltumata.

Pärisorjusliku rõhumise tugevnemisele vastas talurahvas maalt pagemisega (peamiselt lõunasse ja itta) ning vastuhakkudega. Kuid eriti lõunapiirkondadesse läksid feodaalid peagi järele ja ülestõusud suruti maha. Seoses põgenemisega toimus aga riigi ääremaade koloniseerimine, põllunduse levik. Samuti võib öelda, et XVII sajandil sai kolmewäljasüsteem valitsevaks.

3. Tööstuse areng

Kuigi Venemaa majandusel oli naturaalne iseloom, suurenes seoses tsentraliseeritud riigi tekkimisega linnade osatähtsus, kasvas ka nende arv: juba 1649.a. loendati Moskva-Venes 923 linna. Kui Kiievi-Venes loetleti 40-60 käsitöölukutset, siis XVI sajandil tegeldi vene linnades 210 linna-käsitööalaga. Mõned neist, nagu voorimehed, rändnäitlejad, aadrilaskjad, ämmaemendad ja veel mõned ei kuulunud küll otseselt "tööstuslike käsitööliste" hulka, kuid ka viimaste arv oli tunduvalt kasvanud. Moskvast ja Novgorodis oli kummaski üle 2000 käsitöölise.

Suurematest käsitööliste rühmadest väärivad esiletõstmist järgmised:

1. Domineerisid toiduainete valmistajad - leivategijad, koogivalmistajad, kvassitegijad. Üksikutes linnades oli nende arv ja osatähtsus erinev, kuid ulatus ühest viiendikust kuni pooleni kõigi käsitööliste üldarvust.

2. Rõivastuse esemetes tootjad - rätsepad, kingsepad, sarafani-, kasuka-, kaftani-, kübarategijad, sukakudujad jt. - moodustasid samuti küllalt suure rühma.

3. Koduste tarbeesemetes valmistajad - panni- ja lukutegijad, tinutajad, nõelameistrid jt. - olid kolmandal kohal.

Teiste elukutsete esindajate osatähtsus oli väiksem.

Üksikute käsitöölukutsete ranget eraldamist, nagu see oli kohustuslik Lääne-Euroopas, Venemaal ei esinenud. Üks ja seesama isik võis olla küll kingsepaks, puusepaks, põluharijaks ja rätsepaks. Samuti peaaegu ei esinenud koonnumist tsunftidesse ega käsitöö tsunftilist reglementatsiooni. Tehniline tööjaotus käsitöös endas oli samuti vähem arenenud.

Samaaegselt diferentseerumisega käsitöös tekib ka territoriaalne tööjaotus, mis oli suurel määral seotud loodus-

like ja geograafiliste tingimustega. Võis eraldada rajoon, kus mõni tootmisharu teisest enam arenes. Nii olid Novgorodimaa, Serpuhhovi, Tuula piirkond, Tihvin, Karjala, Oneega-tagune ala ja Ustjužna Zelezopolskaja metallitöötlemise keskusteks. Nahatöötlemine koondus Vologdasse, Jaroslavli ja Novgorodi. Soolatootmisele spetsialiseerusid Pomorje, Solvõtšegodski ja Soligalitši elanikud. Suuremates Pomorje soolakeetmiskeskustes esines tööjaotus üksikute kutsealade (veevalajate, keetjate jt.) viisi. Lina ja kanepi töötlemise keskustena olid tuntud Pihkva, Novgorod, Staraja Russa, Smolensk. Siin arenes ka käsitööstus. Mereäärsetes piirkondades laienes laevaehitus.

Arengut näitab seegi, et käsitöeline ei valmistanud tooteid mitte ainult tellimuse peale, vaid pidevalt suurenes toodang turu jaoks. Süvenes ka töökojasieene spetsialiseerumine. Tekkis *m a n u f a k t u r*, mis on tööstuse arengus teiseks etapiks. Lääne-Euroopas olid manufaktuuride organiseerijateks kaupmehed ning peamist osa manufaktuuride perioodil hakkas etendama kaubanduskapital. Venemaal oli aga kaubanduskapital selleks veel nõrk. Manufaktuuride organiseerimisel kuuluski juhtiv koht Venemaal riigile ja mõisnikele.

1632.aastal sõlmis valitsus Hollandi kaupmehe Wijniusega lepingu, mille kohaselt viimane ehitas Tuula rajooni vase ja rauamaagi tööstusliku kaevandamise ning rauatehase. 1637.aastaks oli Wijnius ehitanud 3 veojõul töötavat tehast, mis moodustasid ühtse komplekti. Need tehased ei olnud enam seotud pärisorjusliku mõisaga. Hiljem läksid need tehased taanlase P. Marselise ja hollandlase F. Akema valdusse. Uued omanikud laiendasid vanu ja eitasid Kašira maakonda veel neli tehast. Tuula-Kašira tehastes töötas mitukümmend välismaa ja vene vabapalgalist meistrit. Kuid abitöödeks (maagikaevandamine, söevalmistamine ja selle vedamine tehastesse) andis valitsus neile kojavaljustest 250 talupojapere. Valitsuse plaanid luua üksnes vabapalgalisel tööil põhinevaid manufaktuure ei saanud teoks, sest elanike põhi-

osa moodustasid pärisorjad. Tõsi, XVII saj. lõpul ilmus Tuula rajooni esimene vene tehas, kus kasutati palgatööd. Selle ehitas rikastunud kaupmees Nikita Demidov.

Tolle aja mõiste järgi suurtööstus tekkis ka mõnedes mõisates, kus töölisteks olid pärisorjad. R. Morozovi mõisates näiteks arendati just potasetööstust.

Malmisulatus- ja rauatehased tekkisid ennekõike riigi vajaduste rahuldamiseks. Käsitöö ja väikekaubatootmine konkureerisid endiselt manufaktuuridega põllutööriistade ja igapäevaste tarbeesemete (pannide, malmpadade, naelte jms.) tootmises.

Tähelepandava ulatuse võttis XVII sajandil soolatootmine. Soola toodeti Pomorjes, suurimaks keskuseks oli Solikamsk. Soolatootmisettevõtetes töötas palgalistena rohkem kui 2000 inimest. Ettevõtete omanikeks olid tihtipeale suurkaupmehed, kes olid kogunud selleks vajalikud vahendid kaubandusest, samuti ka riik.

XVII sajandi lõpuks oli Moskva riigis juba ligi 30 suurt manufaktuurset ettevõtet. Neil ei olnud veel kuigi olulist tähtsust Venemaa tööstuses. Mõned neist tegutsesid vaid lühikest aega ja suleti peagi (kalevi-, siidi-, paberimanufaktuurid). Kuid üha uute ja uute manufaktuuride ilmumine tunnistas siiski, et kasvas vajadus tootmise laiendamiseks.

4. Ülevenemaalise turu kujunemine. Riigi rahandus

Riigi territooriumi suurenemine tõi iseenesest kaasa kaubanduse laienemise. Kaubavahetust suurendas samuti naturaalmaksetena talupoegadel lasuvate koormiste asendamine rahaliste maksetega. Raha saamiseks pidi talupoeg mõnikord müüma põllumajandussaadusi enda tarbimise vähendamise arvel. Talumajandi saaduste turustamine ei piirdunud ainult kohaliku turuga. Jõukamad talupojad ja talupojad-ülesostjad hakka-

sid nii oma kui naabrite saaduste ülejääke müüma kaugematel turgudel. Kui veel XV sajandil oli põhiliselt tegemist kohalike turgudega, siis XVI sajandi teisel poolel tekivad suured kaugelt kohalikku tähtsust ületavad turud, XVII sajandil aga algas "väikeste kohalike turgude liitmine üheks ülevenemaaliseks turuks"¹. Selle aluseks oli põllumajanduse ja tööstuse tootlike jõudude üldine kasv ning tööstusliku spetsialiseerumise ja ühiskondliku tööjaotuse edasine süvenemine.

Põhiliseks teraviljaturuks maa põhjaosas oli kuni XVII sajandi keskpaigani Vologda. XVII sajandi II poolel omandas Siberi ja põhjapoolsete tööstuslike maakondade teravilja-varumisel esikoha Vjatka piirkond. Kolmandaks suuremaks teraviljaturuks põhjas oli Veiki Ustjug. Sajandi lõpuks hakkas Siber end ise teraviljaga varustama. XVII sajandi II poolel said teravilja müügi poolest kuulsaks Vene riigi lõunarajoonid. Mõõda Okaa jõe toimetati teravilja Volga-äärsetest ja lõunapoolsetest maakondadest Moskvasse. Mitmest lõunapoolsest linnast ja maakonnast veeti teravilja ja jahu Doni kasakaväe varustamiseks.

Tähtsaiks lina ja kanepi turustamise keskusteks olid Novgorod, Pihkva, Tihvin, XVII sajandi II poolest alates Smolensk. Nendesse linnadesse toodi lina ja kanep naabermaakondadest kokku. Mõlemaid veeti välismaale, kuid müüdi ka siseturul. Tähtsamateks loomakasvatussaaduste (naha, rasva, liha) turgudeks olid linnad, mis asusid karjakasvatusrajoonides (Kaasan, Vologda, Jaroslavl, hiljem ka Kungur).

Üks olulisemaid kaupu oli sool. Põhjas oli suureks soolaga kauplemise keskuseks Vologda, Volgal aga Nižni Novgorod. Tolleaegsed laadad polnud mõeldavad ilma karusnahkadeta. XVII sajandi 70-ndate aastateni oli tähtsaimaks karusnahaturuks Solvõtšegodski aastalaat. 70-ndatest aastatest

¹ V. I. Lenin. Teosed.1.kd., lk. 134.

kaubeldi Siberi karusnahkadega Makarjevi aastalaadal ja Siberi piiril Irbiti aastalaadal. Rauatoodete turud olid tuntud juba XVI sajandil. Suurimaks neist kujunes Tuula, XVII sajandi lõpuks tõusis Tihvini osatähtsus.

Mitmed aastalaadad omsndasid juba XVII sajandil ülevenemaalise tähtsuse: Arhangelski, Makarjevi (Nižni Novgorodi lähedal), Irbiti jt. laadad. Riigi erinevate piirkondade vahelise kaubanduse keskuseks kujunes aga Moskva. Pealinna arvukss käsitöolistest elanikkond töötles nahka, karusnahka, riidet, metsalle. Peale selle vajasid Moskva elanikud hulgaliselt toiduaineid. Moskvast oli rohkem kui 120 "kaubarids".

Väliskaubanduses oli suur tähtsus meretee svstamisel üle Valge mere. 1533.aastal sattus Inglise laev tormi ajel Valgesse merre ja jõudis Dvinaa suudmesse. Kapten Chancellor kutsuti Moskvasse ja Ivan IV võttis ta vastu. Pärast seda laienes kaubavahetus Inglismaaga. 1555. aastal moodustati Londonis "Moskva Kompanii", kee sai Vene valitsuselt soodustusi. Pärast inglasi hakkasid Põhja mereteed kasutama ka hollandlased, prantslased, rootslased. Valge meri kujuneski järgneva 150 aasta jooksul peamiseks mereteeks, mis sidus Venemaal Lääne-Euroopa riikidega. 1584.aastal asutatud Arhangelski linn muutus peasadamaks sisseveo (kalev, metallid, kolonisalkaubed) ja väljsveo alal (lina, kanep, nahad, karusnahad). Teraviljaeksport oli ebaregulaarne ja üldises väljaveos tähtsusetu, kuna maa sisevsjaduste kaev ja maaharimise tehnika mahajäämus piirasid vilja välismaale müümise võimalusi.

Juhtival kohal kaubavahetuses Idamaadega oli Astrahan. Selle kaudu suheldi Kesk-Aasiaga (Hiiva, Fuhhaara) ja Iraaniga. Idamaadest veeti sisse toorsiidi, siidriidet, villaseid ja puuvillaseid kangaid, vaipu, kalliskive. Venemaa oli mitmete kaupade osas vahendajaks Idamaade ja Lääne-Euroopa riikide vahel.

Vene riik oli huvitatud kaubavahetusest kõikide maadega.

Kui 1588.aastal tegi Inglise saadik ettepaneku anda inglise kaupmeestele monopoolne seisund Vene turgudel, siis ei olnud Ivan IV sellega nõus. Ta deklareeris, et ka teiste maa-
de kaupmehed võivad Vene riiki tulla. Samal ajal tehti soodustusi oma maa kaupmeestele. 1667.aastal anti välja uus kaubandusmäärustik kaubavahetuse kohta välismaalastega ja kehtestati viimaste suhtes kõrgendatud tellid. Välismaalased olid kohustatud tolli tasuma minult kuld- ja hõberahadega. 1667.a. kaubandusmäärustik on kujukas näide Vene valit-
suse merkantilistlikust ja ühtlasi proteksionistlikust kaubanduspoliitikast.

Samal ajal võttis valitsus tarvitusele uusi abinõusid sisekaubandust piiravate takistuste kõrvaldamiseks. 1649. aasta seadustik keelas luua uusi tollipunkte (sisetollid kestsid aga veel üle 100 aasta). 1653.a. tollimäärustik asendas paljud endised maksud ühtse rublalõivuga - 10 den-
gat rubla pealt ehk 5%. Seda lõivu pidi tasuma müüja. Ost-
ja maksis 5 denгат iga tolliametis ettenäidatud rubla pealt (s.t. 2,5%). Reform kergendas märksa kaubavahetust.

Vaatamata edasiminekule riigi sise- ja väliskaubanduses ei tule kaubanduse osatähtsust siiski üle hinnata. Pi-
duriks oli pärisorjuslik majandus ja sellele omane naturaalmajandus. Ka tööstuse väike osatähtsus rahvamajanduses ei soodustanud kaubanduse kasvu.

R i i g i r a h a n d u s kujunes välja koos tsentra-
liseeritud riigi tekkimisega. Ühtne rahasüsteem loodi 1555. aasta reformi tulemusena, millal otsustati hakata müntima üleriigilist raha. Müntimine sai üheks riigi sissetuleku-
allikaks. Põhiliseks riigi sissetulekuallikaks olid aga kaudsed maksud. Seejuures mõlemad kasvasid: XVI saj. kesk-
paigast XVII saj. keskpaigani suurenesid maksumäärad kahekordseks. Suurema osa Vene riigi eelarvest moodustasid kaud-
sed maksud, tolli- ja kõrtsimaksud. Majandusliku tõusu tu-
lemusena vähenes naturaalmaksete osatähtsus. Riigieelarvest saab ülevaate riigi tulude ja kulude loendist 1679.-1680.a.
kohta (ainus tänini leitud loend). Tulud olid ette nähtud

1 220 367, kulud 1 253 323 rbl. suuruses summas. Kaudsed maksud andsid 53,3% ja otsesed 44% kõigist sissetulekutest, muud laekumised 2,7%. Kõige tähtsamaks kuluartikliks olid kulutused sõjaväele - 62,2%, tsaarikoja vajadusteks läks 19,9%, riigiettevõtete jaoks 5%, valitsemiskuludeks, ehitustöödeks jne. 11,9%.

5. Kapitali esialgse kuhjumise varajane etapp Venemaal

XVII sajandil algse Venemaal kapitali esialgse kuhjumise protsess. Võrreldes Lääne-Euroopa maadega toimus see Venemaal aeglasemalt, sest piduriks olid feodaal-päriõiguslikud suhted. Venemaal ei toimunud näiteks talupoegade säärast laialdast eksproprieerimist nagu Inglismaal. Kuid eitada varanduslikku kihistumist vene talurahva hulgas oleks viga. Feodaalne ekspluateerimine kutsus esile talurahva vaesumise. Vaesunud talupojad olid sunnitud otsima peavarju jõukamate talupoegade juures ja kannatasid viimaste ekspluateerimise all. Paljud laostunud talupojad otsisid väljapääsu mittepõllumajanduslikast tööst: soolatootmisest ja kalapüügist, jubutöödest, viinapõletamisest, jõetranspordist jne. Laostus ka osa käsitöölisest, kes pidid minema tööle manufaktuuridesse või teiste käsitöölisete juurde.

Samal ajal kerkis talupoegade hulgast esile väikese-arvuline jõukas ladvik, kes kogus endale suuri kapitalid (põhiliselt kauplemisega), tegeles liigkasuvõtmisega, sõlmis suuri kaubatehinguid, rajas mitmesuguseid töönduslikke ettevõtteid, koondas enda kätte maid ja kasutas palgalist tööjõudu. Ka possaadide (possaad tähendab kaubandustööstuslikku asulat, ka linna sees) hulgas eristati varandusliku olukorra järgi paremaid, keskmisi ja nooremaid. Mõned neist tegelesid suurkaubandusega, olid parkalitöökoode, viinaköövide, soolatootmisettevõtete jne. omanikud.

Nad olid väga rikkad. Käsitöölise hulgest kerkisid esile jõukad isikud, kes muutusid toodete ülesostjateks lihtkäsitöölise käest ja sageli ekspluateerisid viimaseid. Varanduslik kihistumine teravdas klassivõitlust. Kuid samal ajal tekivad nii ka Venemaal kapitalistlike suhete elemendid.

K o r d a m i s k ü s i m u s e d

1. Milles seisnesid Venemaa ühendamise sotsiaal-majanduslikud eeldused?
2. Millised muudatused toimusid põllumajanduslikus tootmises, millised agraarsuhetes?
3. Kuidas arenes käsitöö? Millised iseärasused olid manufaktuuri tekkimisel Venemaal?
4. Milles väljendus ülevenemaalise turu tekkimine XVII sajandil?
5. Kapitali esialgse kuhjumise protsess ja allikad Venemaal.

4. ptk. VENEMAA KRODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS ABSOLUTISTLIKU RIIGI AJASTUL XVIII SAJANDIL

1. Peeter I majanduspoliitika. Peetri reformide tähtsus

Venemaa majanduse ajaloo on tähtsal kohal XVIII sajandi I pool. Peeter I reformid andsid tõeke tööstuse ja kaubanduse, eriti väliskaubanduse arenguks. Loodi laevastik ning hakati ehitama kanaleid. Samal ajal konsolideerus absolutism. 1703.a. alustati Peterburi ehitamist, 1713.a. toodi siia üle pealinn. Peterburi oli aknaks Euroopasse. Riigi poliitiline tsentrum kandus Peterburi ümbrusse ja Baltikum. Venemaa arvati suurriikide kategooriasse, sest selleks ajaks olid ühendatud kõik venelastega asustatud alad ja Peetril oli, "kus ümber pöörata".

Peeter I reformid olid ette valmistatud riigi varasema sisemise arenguga. Juba XVII sajandil hakkas vähenema majanduslik killustatus, arenes käsitöö, püüti ühtlustada makse, tekkis 30 esimest manufaktuuritüüpi ettevõtet raua-, tekstiili-, klaasitööstuse jt. tööstusharudes, kasvas põllumajanduse kaubalisus. Kaubanduspoliitika kandis merkantilismi pitsert. Peeter I jätkas uute suundade elluviimist, kuid juba hoopis laiemal alusel.

Tema reformid vastasid aadli klassihuvidele. Absolutismi tugevnemine ja armee suurendamine olid vajalikud pärisorjusliku režiimi kindlustamiseks, talupoegade ülestõusude mahasurumiseks ja aadli impeeriumi valduste laiendamiseks. Aristokraatidele oli vaja ka "meretaguseid kaupu", oldi hu-

vitatud vilja väljaveost.

XVIII sajandi tingimustes oli aadli impeeriumi säilitamine ja laiendamine manufaktuuree tööstuseta võimatu. See ilmes eriti selgesti Põhjasöja ajal. Läks vaja palju ja head sõjavarustust, mida suutsid toota ainult suured manufaktuurid. Näiteks kahurite valmistamine ei olnud jõukohane endisele käsitöölisele. Oli tarvis palju metalli, hankida suutsid seda ainult suurettvõtted. Ka põllumajanduslik tootmine nõudis rohkem metalli: endiste peamiselt puust põllutööriistadega oli raskusi uute raadatud maade harimisel. Kasvas nõudmine siidi, sameti, kalliste riiete, suhkru ja teiste importkaupade järele. Suurenes kaubakäive ka Venemaa kubermangude vahel. Selleks aga oli vaja teesid (kanaleid).

Peeter I suurus selles seisnebki, et ta tunnetas neid vajadusi ja asus entusiasmiga selles suunas tegutsema. Ka Peeter I majanduslikud vaated kujunesid välja Venemaa huvidest lähtudes. Ta oli merkantilismi pooldaja, mis sai alguse Lääne-Euroopast, kuid Peeter I merkantilismil oli vene omapära - see arvestas Venemaa majanduse isearasusi ja vajadusi. "Kasum võõrandamisest", mis Lääne merkantilistide juures oli peamine, huvitas vähe Peeter I.

Tööstuse ja kaubanduse arendamiseks hakkas Peeter I asutama riiklikke ettevõtteid. Tööstuse ja kaubanduse üldjuhtimiseks asutas ta 1712.a. Kaubanduskolleegiumi, mis 1713.a. muudeti Kommertskolleegiumiks ja mille ülesandeks oli kaubanduse juhtimine. Tööstuse juhtimiseks asutati 1719.a. Manufaktuurikolleegium, millest samal aastal eraldati eriline Mäekolleegium. Kolleegiumid juhtisid manufaktuure ning "mäetehaseid" ja "kõiki neisse puutuvaid asju". Manufaktuurikolleegium ja Mäekolleegium juhtisid riiklikke ettevõtteid, andsid neid vajaduse korral eraisikutele (aastail 1710-1722 anti eraisikutele riigi poolt üle 30 riikliku manufaktuuri), jälgisid ettevõtete tööd, nende toodangu suurust ja turustamise korraldamist, vabastasid ettevõtjaid teenistusest ja andsid laene.

Peeter I osutas tähelepanu ka kaubandusse ja põllumajanduse arendamisele. Soodustati uute maade kasutugelevõtmist (Aasovi kubermang, Uraali alad, Siber). Arenes põllumajanduslik tehnika. Peeter I ettevõtmisel viidi Sise-Venemaal mitu tuhat vikatit viljakoriatamiseks, samuti saadeti sinna Baltimaade talupoegi vikatite kasutamise õpetamiseks. Välismaalt toodi uusi loomatõuge (meriino lambad, hollandi tõugu veised). Hekati kasvatama ka uusi tehnilisi kultuure, nagu tubakas, ravimtaimed.

Sotsiaal-majanduslikud protsessid, mida kiirendasid Peeter I reformid, jätkuaid samas suunas ka XVIII sajandi teistel veeranditel. Seda arengut ei suutnud peatada Peeter I andetud järglased ja ajutiselt võimu juurde pääsenud konservatiivsed aadliringkonnad.

2. Agraarsuhted ja põllumajandus XVIII saj.

I poolel

XVIII sajandi algul oli Venemaal aadlike käes mitte vähem kui 60% riigi maafondist ja pärisorjadest. Mõisnike maavaldus suurenes talupoegade maade vägivaldse hõivamise ja tsaaride annetuste teel. Aadlikud jätkasid oma valduste laiendamist mustmullavööndis, Kesk-Volgamaal ja lõunaaladel, kuhu nad töid talupoegi kehvadel maadel asuvatest mõisatest. 1714.a. anti ukaas maavalduste ainupärimise kohta, mis võrdsustas teenismõisnike valdused pärimõisatega.

Feodaalse maomanduse kindlustamise ja aadliprivileegide laiendamisega kaasnes pärisorjusliku korra edasine tugevnemine. Talupoegade koormate kasv oli otseselt seotud ülevenemalise turu arenguga. Talupoegade enamik kinnistati mitte üksnes eramaanikele - mõisnikele ja manufaktuuriomanikele, vaid nad kuulutati tegelikult sõltuvaks ka riigist. Sunniviisil kasutati ära nende tööjõud riigi huvides tehtavatel töödel (linnade, kanalite, teede ehitamine; töö riik-

likes ettevõtetele). Feodaalsüsteem levis ikka enam ääremaadele.

Rent esines kõige sagedamini segavormis: talupoegadelt võeti raha- ja naturaarenti (obrok) ning nõuti ka teotööd mõisas. Teo- ja naturaarendi osas jätkus maa kindlapiirilise jagunemine: lõunapoolsetes mustmullapiirkondades, kus mulla viljakus oli parem, säilis ja isegi laienes teoorjus, sest see oli mõisnikele kasulik. Mittemustmullaaladel, riigi keskosas, kus saagid olid madalad, oli valdavaks obrokisüsteem. Neis piirkondades oli suurem osatähtsus ka talupoegade majanditel. Mittemustmullarajoonides tegelesid talupojad ka rohkem töödusega ja käisid ränd- ehk ulgtöödel.

Talupoegade mõisakoormiste määramisel arvestati hingema suurust, lisatulusid (tööndus) jm. 1724.a. arvestas valitsus riigitalupoegade koormiste rahaliseks väärtuseks 40 kop. aastas iga meessoost hinge kohta. Mõisatalupoegade koormised olid märgatavalt suuremad. Seejuures oli maksutamise aluseks pere (majapidamine). 1718.a. hingeloendusel ei arvestatud enam peresid, vaid meeshingi. Loenduse andmed võeti nn. pearahamaksu arvestamise aluseks. Igalt meeshingelt, olenemata vanusest, võeti ühesugune summa - 70 kop. aastas. Pearaha kehtestamisega levis pärisorjus ka neile elanike kategooriatele, kes varem olid pärisorjusest juriidiliselt vabad. Mõisnike võimu talupoegade üle suurendas asjaolu, et alates 1731.aastast pandi vastutus maksukogumise eest mõisnikele. Üle jõu käivate maksude eest põgenesid talupojad ääremaadele. Seoses sellega laienesid külvipinnad.

Peale külvipindade laienemise väljendus teatud progress põllumajanduses veel tehniliste kultuuride ulatuslikumas kasvatamises. Side turuga, mis veelgi tugevnes seoses tekstiilimanufaktuuride ehitamisega Venemaal, stimuleeris linakasvatuse rajoonide laiendamist Volgamaa lõunapoolsetes maakondades. 1715.a. anti välja ukaas lina ja kanepi põllupinna suurendamiseks kõigis kubermangudes. Ukrainas hakati

panema enam rõhku tubakakasvatusele, samuti aiandusele ja juurviljakasvatusele. Hakati kasvatama ravintaimi.

Kaevas ka valitsuse huvi lamba- ja hobusekasvatuse vastu. Lambakasvatuse suurendamisega püüti kindlustada kalevi-manufaktuuridele kodumaine tooraine. Ukrainas organiseeris Manufaktuurikolleegium suuri lambakasvatusi, osa neist müüdi hiljem eraisikutele.

Üldiselt oli põllumajanduses siiski muutusi vähe. Säilis kolmeväljasüsteem, samuti ühiskondlik maade kasutamine. Põhiliseks kultuuriks jäid ikka talirukis ja suviviljadest kaer. Nisu, tatar, lina, kanep jt. kultuurid olid siiski teisejärgulise tähtsusega. Künti sahaga, millel olid rauast otsad. Edusammuks oli vikatite kasutuselevõtt, kuid seda peamiselt kojaametkonna majapidamistes. Põllumajandus arenes peamiselt ekstensiivselt.

3. Pärisorjuslik tööstus ja manufaktuur

Hoopis suuremad muudatused toimusid tööstuse alal. Kuigi esimesed manufaktuurid rajati juba XVII sajandil, hakkasid need rahvamajanduses tõsisemat osa etendama alles XVIII sajandi I veerandil. Nende 25 aasta jooksul loodi 178 uut manufaktuuri väga mitmetes tootmisharudes. See oli üheks suuremaks sündmuseks vene majanduse ajaloos. Tööstuskeskustest omandasid silmapaistva koha Moskva ja Peterburi. Peterburi ehitati riigi suurim tööstusettevõtte - Admiraliteedi laevatehas, kus töötas ligikaudu 10 000 töelist. Pealinna ehitati samuti arsenal, püssirohutehased, kübaramanufaktuur jne.

Seoses sõjavajadustega suurenes kiiresti nõudmine metalli järele. Sajandi esimestel aastatel hakkas kujunema uus tööstusrajoon - Uraal. Uraali rauamaagi kõrge kvaliteet ja Venemaa keskosa Uraaliga ühendav odav jõetee löid soodsa pinna uue tööstusrajooni kiireks arenguks. Juba

1725.a. endis Uraali metallurgiatööstus umbes kolm neljandikku Venemaa malmi tootangust, mis veerandsaja aasta jooksul oli suurenenud rohkem kui viis korda (150 000 puudalt 800 000 puudani). Suurt edu saavutas peamiselt Uraalie arenev vasetööstus. Metallurgiatehaseid ehitati ka Karjalasse ja vanasse metallurgiatööstuse keskusse Moskvas lõuna pool. 1750.a. töusis Venemaa metallurgia malmi tootangu (2 miljonit puuda) osas esikohale maailmas. Teisel kohal oli Inglismaa ja kolmandal Rootsi.

Malmi tootang Venemaal ja Inglismaal XVIII saj.
(miljonites puudades).

	1750	1780	1800
Venemaa	2	6,7	9,7
Inglismaa	1,3	2,4	9,5

Mäme, et sajandi lõpuks hakkab Inglismaa Venemaale järele jõudma. XIX sajandi algul möödubki ta kiiresti Venemaast.

Kõige rohkem manufaktuure tekkis musta metallurgia ja relvastuse tootmise alal (40), järgnes metsamaterjalide töötlemine (23), värviline metallurgia (15), kalevivalmistamine (15), nahatööstus (13) jne.

Sõjaväge varustavate kargetööstusettevõtete kõrval ehitati manufaktuure ka tsiviiltarbijate vajaduste rahuldamiseks. Enamik kargetööstusettevõttest aas XVIII sajandi I veerandil Moskvas, kus sel ajal oli kergem leida kvalifitseeritud töölisi ja hõlpsam kaup realiseerida. Sajandi II veerandil hakati lõuendi ja villase riide manufaktuure rajama provintssidesse, lähemale toorainele (Voroneži ja Kaluga ümbrus, Ivanovo ja Irkutsk). Kargetööstuse arengu tähtsaks tulemuseks oli Lääne-Euroopa manufaktuurtoodete sisseveo märgatav vähenemine. Tekkis isegi mõningate tööstuskaupade ülejääk, näit. lõuendit ja purjeriist müüdi Euroopas ja veel rohkem Ida turgudel. Oma arengus jäi maha peamiselt Vene kalevitööstus. Isegi XVIII sajandi 40-ndail

aastail toodeti kõlevit piiratud hulgal ja seegi polnud kvaliteetne.

Sajandi lõpul, 1799.a. oli Venemaal 2094 töötleva tööstuse ettevõtet ning ligi 200 mäetehast. Suurettevõtteid - manufaktuure - oli neist ligemale 1200. Täpsemat pildi manufaktuuride kasvust annab järgnev tabel.

Manufaktuuride arvu kasv Venemaal
aastail 1725-1799.

Aastad	Manufaktuurid
1725	200
1767	663
1799	1200

Millise sotsiaalse iseloomuga oli tolleaegse Venemaa tööstus? Võib öelda, et see on olnud vaidlusaluseks küsimuseks pikka aega. Ühed autorid väitsid, et XVIII sajandi suurtööstus Venemaal oli kapitalistlik, ja ei tahtnud üldse tunnistada terminit "pärisorjuslik manufaktuur". Teised jälle kinnitasid, arvestades sunnitöö kasutamist manufaktuurides, et valitsev oli pärisorjuslik manufaktuur.

Viimasel ajal on enamik autoreid seisukohal, et XVIII sajandi tööstuses esines nii pärisorjuslik manufaktuur kui ka kapitalistlik ettevõtte. Nimetatud küsimuse lahendamisel tuleb lähtuda omandisuhetest, tööjõu koosseisust, tootmise organiseerimise vormidest. Lähtudes neist eeldustest võib Venemaal eristada kolme manufaktuuritüüpi:

- a) manufaktuurid, kus töötasid pärisorjad,
- b) nn. possessioonimanufaktuurid,
- c) kapitalistlikud manufaktuurid.

Riiklikesse tüüpi kuuluvad riigi- ja mõisaettevõtted. Tuleb aga öelda, et XVIII sajandi jooksul manufaktuuride riiklik ehitamine ja veel enam nende eksploateerimine väheneb järjest. Riiklikud ettevõtted antakse üle kaupmeestele ja aadlile. Riigi kätte jäävad ainult põhiliste (eeskätt

sõjalist toodangut andvad ettevõtted, Peetriaegsed riiklikud manufaktuurid) tootmisharude manufaktuurid. Uraali mäe- ja metallurgiatööstus antakse suures osas rendile eraettevõtjale.

Seoses XVIII sajandi II poole üldise aadlireaktsiooniga ja aadli soodustamise poliitikaga arenevad jõudsalt mõisamanufaktuurid, mis olid Peeter I ajal vähe levinud. Esikohal olid veinitegemine ja viinapõletamine, mis jäidki aadli monopoliks. Aadlimanufaktuuride kiiret kasvu iseloomustab ka fakt, et 1767.aastast 1804. aastani suurenes juurdekirjutatud, ostetud ja pärisoriste tööliste arv 27 700-lt 49 600-ni. Tõsi küll, see arv moodustas 1767.a. 60,7% kõigist töölistest, 1804.a. aga ainult 52,3%, s.t. suhteliselt vähenes, sest kapitalistlik manufaktuur kasvas veelgi kiiremini.

Millised eeldused olid siis mõisamanufaktuuride arenguks?

1. Tööjõu olemasolu. Pärisoriseid talupoegi võis mõisnik täiesti vabalt kasutada ja käsutada. Oma enamikus oli see tööjõud kvalifitseerimata, kusjuures tal oli teatud tehniline vilumus.

2. Tooraine olemasolu. Mõisnikel oli lina, kanepit, vilja, nahku, teravilja suurtes kogustes. Kõike seda oli kasulik turustada töödeldud kujul.

3. Odava transpordi olemasolu. Toodang saadeti turule mõisa talupoegade ja nende hobustranspordiga, mis mõisnikule ei läinud peaaegu midagi maksma.

Seega nõudis mõisates manufaktuuri organiseerimine minimaalseid vahendeid ning just seetõttu püsisid mõisamanufaktuurid vaatamata madalale tööviljakusele kuni 1860.aastateni. Kuid need ettevõtted säilisid just nendes tootmisharudes, kus tooraine kasvatati majandis endas ja kus tehniline tase oli madal. Tegemist oli põllumajandussaadusi ümbertöötavate manufaktuuridega. Nad ei lõunud läbi tootmisaladel, kus tootmine baseerus sisseveetaval toorainel ja

kus nõuti kõrget tehnilist taset (näit. puuvillatööstuses).

Possessioonimanufaktuurid arenesid seoses tööstuse kiire kasvuga XVIII saj. I veerandil ning sellest tulenevast tööliste puudusest. Neis tingimustes said manufaktuurid tööjõudu juurde mitte ainult palgaliste inimeste hulgast, vaid tööjõudu komplekteeriti ka sunniviisiliselt, riigivõimu aktiivsel osavõtul. Possessioonimanufaktuurid arenesid kvalitatiivselt edukalt tänu sellele, et neis saab eksploateerida juurdekirjutatud talupoegade tööd mitte ainult aadel, vaid ka kaupmeeskond. 1721. aasta ukaasiga lubas valitsus kaupmeeskonnast pärinevatel manufaktuuriomanikel osta pärisoriaeid talupoegi. Viimaste suhtes olid töösturite õigused piiratud: nad võisid neid müüa ja parandada ainult koos tehasega (sellest ka nimetus "possessioonitalupoeg", lad. k. posseia - piiratud valitsemine, tingimustega valitsemine). Laialdaselt praktiseeriti riigitalupoegade kinnistamist tehaste juurde. 1751. a. oli ainult metallurgiatehastele kinnistatud ligikaudu 100 000 meessoost hinge. Enamik neist töötas Uraali riiklikes tehastes. Tehaste juurde kirjutatud talupojad jäid tavaliselt põlluharijaks ja tegid tehastes ainult abitöid: varusid puusütt, kaevasad maake jne. Ostetud talupojad aga lahutati maast ja töösturid sundisid neid ametit õppima. Kvalifitseeritud palgatöölise kinnistamine manufaktuuride juurde toimus 1736. a. ukassi alusel, mis andis omanikele õiguse jätta neid "igaveseks ajaks vabrikute juurde", osta mõisnikelt mitte ainult väljaõpetatud töölisi, vaid ka nende lapsi.

Samal ajal mõjus ostetud ja juurdekirjutatud talupoegade tööjõu kasutamine manufaktuurides viimaste arengut pidurdavalt. Nimelt pärisorjusliku majanduse tingimustes ei huvitanud paljusid possessiooniettevõtete omanikke nähtavasti mitte tööstuslik tootmine ise, vaid pärisorjusliku töö kasutamise võimalus. Selgus, et seda tööjõudu kasutati ka muuks otstarbeks. Töölise olukord oli äärmiselt raske: tööpäev kestis 12 ja rohkem tundi. Kasutati ka naiste ja

laete tööd. Tööliste olukorraest annab tannietust ka aaja-
olu, et kõrvuti nekrutite, väljasaadetute, hulguete ja ker-
justega saadeti manufaktuurideese (vaatavalt 10.veebr.
1719.a. seadusele) naised-kurjategijad.

Possessioonimanufaktuurid eksisteerisid kuni 1680.
aastateni.

Kapitalistlikud ettevõtted kuulusid kõigepealt kaup-
meestele, kuid ka üksikutele talupoegadele. Iseloomulik oli
neile palgatöõjõu kasutamine. Kõige rohkem oli palgatöõli-
si herge-, eriti tekstiilitööstuses. Kuid neid leidus ka
rasketööstuses (metallurgia ja metallide töötlemise aladel).

Eltoodu annab põhjust lugeda XVIII sajandi Vene ma-
nufaktuure ettevõteteeks, kus feodalismile iseloomuliku mit-
temajandusliku sundusega liitusid tekkiva kapitalistliku
ekapluateerimise algmed. Kapitalistlike ettevõtete tekkimi-
sel etendas tähtsat osa konkurentsivõitlus. Nimeit toimus
väikekaubatootjate hulgas sotsiaalne kihistumine. Rikkamad
neist löid kapitalistlikud töökojad palgatöõjõuga, hiljem
aga manufaktuurid.

Vastupidiselt eelnevale laostus väiketootjate enamik,
nad kaotasid iseseisvuse ja muutusid palgatöõlisteks. Väike-
tootja allutamisel suurettevõtjale oli ka Venemaal tähtsal
kohal kaubitseja. V. I. Lenini töös "Kapitalismi arenemine
Venemaal" on seda protsessi üksikasjalikult käsitletud ning
määratletud kaubanduskapitali osa väiketööstuses ja väike-
tootja kaubanduskapitalile alistamise astmeid. Need olid
järgmised:

1. Väiketootjatelt toodete äraostmine kaubitseja
poolt.
2. Kaubanduskapitali ühendamine liigkasuvõtmisega,
liigkasukapitaliga.
3. Toodete eest maksamine kaupadega.
4. Kaubitseja maksab nende kaupadega, mida väiketoot-
ja vajab tootmise jätkamiseks, e.t. toorainega.
5. Materjalide andmine kodutöõndajalle kindla tasu

eest. Siin on juba tegemist kaubanduskapitali esindaja materjalide ümbertöötamisega.

Nii muutub väiketootja järk-järgult palgatööliseks. See protsess keetis veel pikka aega, kuid alguse sai koos erakapitalistlike sugemete tekkimisega Venemaa majanduses. Algul eraldati tootja valmisaaduste müügist, hiljem ka toorainete turust. Väiketootja orjastamise aluseks kaubanduskapitali poolt on suureviisilise massilise müügi majanduslikud eelised killustatud väikemüügi võrreldes.

V. I. Lenin toob esile ka Vene ja üldse idamaade manufaktuuridele omase erijoone - nimelt kõrvuti ühes suures "vabrikus" töötamisega kasutasid manufaktuurid ka kodutöötajaid. Näiteks tekstiilmanufaktuuris kooti kangaid, lõngu ketrasid aga sajad töölised oma kodudes. Seda iseärasust tuleb eriti arvestada manufaktuuride suuruse määramisel.

Kapitalistliku manufaktuuri tekkimist näitab talupoegade tekstiilitöötuse olukord XVIII sajandil Ivanovo külas, mida nimetati vahel ka Venemaa Manchesteriks. Seal esines tööstuses kolme liiki ettevõtteid:

- 1) väikekaubatootmine - talupojad tootsid koos oma perekonnaliikmetega,
- 2) kapitalistliku töökoja tüüpi lihtne kooperatsioon ja
- 3) kapitalistlik manufaktuur.

1789.a. oli Ivanovoa 224 tekstiiliettevõtet ja neist 152-s kasutati palgatööd. Viimase osatähtsus pidevalt kasvas.

Venemaal tehti käsitletavajal perioodil ka mitmeid olulisi leiutisi ja tootmisprotsesside täiustusi. Tähtsamate neist võiks nimetada Põlsunovi aurumasinat, mis ehitati valmis 1763.-1766.a. Kahjuks aga oli Venemaal tööstus siiski veel nõrgalt arenenud ning ühiskondlik-majanduslikud suhted ei soodustanud kiiret arengut. Puudus nõudmine uut tüüpi jõuallikate järele. Nii jäigi Põlsunovi leiutis kasutamata.

Hoolimata manufaktuuri arengu nii suurtest edasiminekutest Venemaal, hakkas sajandi lõpul pärisorjusliku majanduse tingimustes ilmnema languse tunnuseid. Kui Inglismaal hakati juba XVIII sajandi lõpul kõigis tööstusharudes kiiresti üle minema manufaktuuri vabrikule, aurumasinatele, metallurgias uutele sulatusmeetoditele, siis Venemaa manufaktuurides jäi domineerima käsitsitöö. Energeetika piiridus veejõu kasutamise, ettevõtetes olid üksnes veejõul töötavad vasarad. Malmi sulatamiseks kasutati eranditult puusütt. Hakkas tekkima mahajäämus, mille põhjuseks oli pärisorjuslik kord.

Samal ajal talukodutööndus ja ülesostjad konkureerisid edukalt suurettevõtetega. Viimastele loodi isegi monopoolne seisund. Himelt keelas Manufaktuuri kolleegium kaupmeestel osta tooteid "ukaasita" ettevõtjate käest, s.o. väikeomaniikelt, kes olid oma ettevõtte asutanud vastava loata.

Väiketootmise kiire kasv ja turu nõudmine sundisid valitsust tegema oma poliitikas järeleandmisi ja lõpuks loobuma monopoolsetest privileegidest. 1775. ja 1778.a. ukaside alusel lubati kõigil vabalt tegelda kudumisega, kangastelgedelt maksu võtmata. Kaotati pileti nõudmine kangastelgedele omamise kohta ja erinevused "ukaasiga" ja "ukaasita" ettevõtete vahel.

1785.a. väljaantud "Käsitöömäärustikus" olid ette nähtud tsunftid. Kuid ka selles määrustikus polnud nii palju reglementeeritavaid kitsendusi kui Lääne-Euroopas, kus tsunftid tekkisid tunduvalt varem. Peamine erinevus seisnes selles, et Venemaal anti küllalt laialdased võimalused tegelemiseks käsitöoga väljaspool tsunfti. Selles suhtes leidsid küll käsitöölised aadli toetust, kes oli oma pärisoriste talupoegade tööduse arengust huvitatud. 1785.a. määrustik erines keskaegsetest tsunftimäärustikest veel selles poolest, et õpipoisid olid lühem ning meistrite palgatud õpipoiste ja sellide arv polnud piiratud. Selles suhtes seadusandlus soodustas väikekaubatootmise kasvamist manufaktuurideks.

4. Kaubandus ja rahandus

Venemaa sisekaubanduse areng XVIII sajandil oli tingitud ühiskondliku tööjaotuse kasvust, rajoonide majandusliku spetsialiseerumise süvenemisest, talurahva diferentseerumisest ning tööjõu kui kauba turule ilmumisest. Kaubavahetus kasvab nii sügavuti kui ka laiuti. Kaubanduse kasvu soodustas ka riigipiiride laienemine, samuti teede ja kanalite ehitamine.

Sisekaubanduse keskuseks oli endiselt Moskva, kus oli juba üle 3700 gildikaupmehe, kellest ligi sajal olid kaubanduslikud sidemed ka välismaaga. Moskva ja riigi teiste suurte linnade turuplatsidel kaubeldi iga päev. Väikelinnades kaubeldi perioodiliselt turu- ja laadapäevadel. Ülevenemaalise tähtsusega aastalaatadel (Makarjevis, Svenskis, Irbitis jt.) oli jäme ots suurkaupmeeste käes. Kaubanduses löid üha rohkem kaasa jõukad talupojad. Nad müüsid mitte ainult oma majapidamise saadusi, vaid ostsid neid edasimüümiseks kokku ka külarahvalt. Kokku oli Venemaal XVIII sajandi 70-ndail aastail üle 1600 aastalaada.

Kõige nõutavamate kaupadega kauplemine oli kuulutatud riigi monopoliks. Monopolikaupade nimestik muutus järjest. Seal figureerisid tubakas, rabarber, potas, tõrv, vein jt. Tähtis laiatarbekaup - sool - oli pidevalt riigi monopoliks. Soolakaubandus andis riigile määratu suurt kasumit. Palju tulu tõi riigikassale ka viinamonopol. 1755.a. omandas aadel viinapõletamise monopoli. Kaupmeestel keelati viinaköökide pidamine. Riigi kõige suuremateks viinahankijateks said ülikonna esindajad. Kaupmehed ostsid endile kõrtsipidamise õiguse ning maksid selle eest riigikassale suuri summasid. Sel teel jaotati talupoegade töö eksploateerimisest saadud sissetulekud feodaalide, kujunemisjärgus oleva kodanluse ja riigi vahel.

Valitsus andis mõnedele aadli ja kaupmeeskonna esinda-

jatele üksikute kaupadega kauplemise monopoli. Krahv Šuvalov sai 20 aastaks tübakamüügi õiguse suuremas osas riigist, mille eest maksis riigikassale 70 000 rbl. aastas. Selle õiguse müüs Šuvalov edasi mitmele kaupmehele. Krahv Vorontsovil oli linaseemne välismaale müümise monopol. XVIII sajandi keskpaiku loodi mitu kaubanduskompaniid, kusjuures teistel kaupmeestel oli keelatud nende poolt müüdavate kaupadega kauplemine. Kuid kompaniidel polnud edu. Pealegi kitsendasid monopolid suuresti kaubandust.

XVIII sajandi keskpaiku muutiski valitsus järsult oma kaubanduspoliitikat. 1753.a. ukaasiga kuulutati välja sisetollide kaotamine 1754.a. aprillist alates. Sisetollide asemel kehtestati täiendav piiritoll väliskaupadele.

Väliskaubanduse keskuseks kujunes Peterburi, siia saabusid eksportkaubad nii lõunast kui ka idast. Seoses Peterburi osatähtsuse tõusuga langes Arhangelski oma. Nii saabus juba 1724.a. Peterburi 180 välismaa laeva, Arhangelski sadamasse aga ainult 50 välismaa laeva. 1726.a. ületas Peterburi kaubakäive 12-kordselt Arhangelski kaubakäibe. Mereteel Peterburist Hollandisse ja Inglismaale, kellega Venemaa kõige elavamalt kauples, oli kaks korda lühem kui Arhangelski kaudu. Peterburi asus ka lähemal riigi majanduskeskustele. Navigatsiooniperiood oli Läänemerel pikem kui Valgel merel ning Peterburis anti kaupmeestele suuremad tollisoodustused.

Väliskaubanduses olid eriti tähtsad Riia, Viiburi jt. Läänemere sadamad. Kogu sajandi jooksul kasvas väliskaubanduse käive. Seejuures oli väliskaubanduse bilanss pidevalt aktiivne.

Ekspordis domineerisid põllumajandussaadused: lina, kanep, takud, linane ja kanepiriie, teravili. Kuid XVIII sajandil suurenes ekspordis ka tööstussaaduste osatähtsus. Näiteks 1750.a. veeti Venemaalt välja 1,2 miljonit puuda rauda. 1762.a. alates lubati teravilja vabalt ekspordida.

Lääne-Euroopast eksporditi peamiselt luksusesemeid ja tarbeesemeid valitsevatele klassidels. Esikohal olid kalev, villane ja puuvillane riie, metallesemad, siid ja värv-

ained. Hiinast toodi sisse puuvillast (kitaka) ja siidriiet, samuti teed. Puuvillast ja siidriiet toodi ka Iraanist. Hiinasse veeti karusnahku.

1724.a. kehtestati Venemaal esmakordselt tollitariif, millega määrati kindlaks eksporditavate ja imporditavate kaupade toll. See proteksionistlik tariif pidi noort kodumaist tööstust kaitsma välismaise konkurentsi eest ning kõrge sisseveetolli ja madala väljaveetolli abil tagama aktiivse kaubandusbilansi. Tolli määr oli diferentseeritud. Kõige kõrgem oli toll (75% kauba hinnast) valmisesemeilt, mida Venemaal toodeti küllaldaselt (löuend, raud, nöelad). Tollivabalt või alandatud tolliga lubati sisse vedada kaupu, mida Venemaal ei toodetud või mis olid vene tööstusele vajalikuks tooraineks (vill, värvid, toorsuhkur, tooreidid). Väljaveetollid pidid stimuleerima valmisesemete, aga mitte tooraine väljavedu.

Vene kaupmeestele ei meeldinud, et kauplesid ka aadlikud ja talupojad. Nad püüdsid oma seisust kindlustada riigivõimu kaasabil. 1775.a. antigi välja seadus, mille järgi kaupmehe kapitali alammääraks pidi olema 500 rubla. Ka muid eesõigusi taotles kaupmeeskond riigivõimu toetusel. See näitas Venemaa kodanluse majanduslikku nõrkust.

Finantspoliitika eesmärgiks oli rahvahulkade eksploateerimine ja pärisorjapidajate aadliriigi kindlustamine. Samal ajal pidi finantspoliitika rahuldama ka kodanluse vajadusi. Seejuures oli riigi rahaline olukord raske, kuna lõkamatud sõjad, riigiparaadi ülalpidamine ja öukonna kulutused nõudsid suuri summasid. Riigibüdzett kandis ilmselt klassiseloolu. Suure osa sissetulekutest andsid talupojad ja linna madalamad kihid maksudena. Üle 40% tuludest tuli kaudsetest maksudest (tollilõivud, soolamaks jt.). Sissetulekuid saadi ka rahaliste operatsioonide kaudu. Viimased seisnesid selles, et vähendati müntide kaalu, asendati väikesi hõbemünste vaskrahadega ja alandati hõbedasisaldust müntides. Need abinõud tõid riigikassale määratud tulusid. Ainuüksi 1701.-1709.a. sai riik rahareformist puhastulu 4,4 milj. rubla. Kuid need operatsioonid põhjustasid rubla kursi languse. Kaupade hin-

nad tõusid. Aadel ja vaimulikkond olid otsestest maksudest vabastatud.

Kuludest läks 88% armee ja riigiaparaadi ülalpidamiseks ja 4% öukonna kuludeks. Kulud ületasid tulud kogu Katarina II valitsemisajal, s.o. 34 aasta jooksul, ca 200 milj. rubla ulatuses, mis võrdus 90-ndate aastate kolme aasta riigieelarvega. Defitsiit eelarves kaeti (esmakordselt Vene rahanduse ajaloo) välislaenude abil ja paberraha väljalaskmisega. Esimene välislaen - 7,5 miljonit kuldnat - sõlmiti 1769.a. Amsterdamis. Sajandi 90-ndail aastail moodustas Venemaa riigivõlg juba 33,1 miljonit rubla ja sellest oli üle poole välisvõlg. Võlaprotsentide tasumiseks kulus igal aastal üle 5% riigieelarvest.

1769.a. lasti esmakordselt Venemaal välja ka paberraha e. assignaate. Esialgu paberraha kurss ei erinenud hõbeda kursist, hiljem aga seoses assignaatide hulgalise väljalaskmisega hakkas nende väärtus langema. 1795.a. oli paberrubla hind kaubakäibes vaid 68 hõbekopikat.

XVIII saj. II poolel tekkisid Venemaal ka pangad, neist esimesena loodi 1754.a. Riiklik Laenupank. Pank koosnes kahest kontorist, mis tegelikult kujunesid iseseisvateks pankadeks - üks aadli, teine kaupmeeste jaoks. Aadlipank andis mõisnikele laenu 6 protsendiga mitte rohkem kui 3 aastaks maa ja talupoegade "hingede" tagatisel. 13 aasta jooksul oli laenukena välja antud 3,7 miljonit rubla. Uus laenupank, mis loodi 1786.a., andis aadlikele laenu juba 20 aastaks.

Kaupmeeste panga loomise eesmärgiks oli tõsta vene kaupmeeskonna osa väliskaubanduslikes operatsioonides ning ergutada üldse kaubandust ja sellega kogu majanduselu. Kuid panga käes olid väga väikesed ressursid, ainult 500 000 rbl., ja laenu anti ainult lühikeseks ajaks (kuni 6 kuud). Seetõttu ei suutnud pank täita talle esialgselt pandud ülesandeid, kuid ta etendas teatud osa Vene kaubandus-tööstusliku kapitali kindlustamisel.

1758.a. asutati ebamugava raske vaskraha ringluse kerendamiseks Vasepank. Seejuures vähendati vaskraha nominaal-

väärtust ühe viiendikuni, mis aga raharinglust ei parandanud. Katariina II 29.dets. 1769.a. manifestiga asutati 2 vahetuspanka, üks Peterburis ja teine Moskvas. 1772.a. alates loodi aga vahetuskontorid mitmes linnas. Pangad said metallraha hoiuste vastuvõtmise arvel assignaatide väljalaskmise õiguse. Assignaatide väljalaske suuruseks määrati algsul üks miljon rubla vastavalt olemasolevatele metallraha-deposiitidele. 1774.aastal suurendati väljalaset 20 miljoni ja 1779.a. 40 miljoni rublani. Seega olid 1769.a. pangad tegelikult deposiitpangad.

Laenu- ja hoiukassad loodi 1772.a. ning ühiskondliku hoolekande prikaasid 1775.a. laenu andmiseks vallas- ja kinnisvara vastu.

K o r d a m i s k ü s i m u s e d

1. Milles seisneb Peeter I reformide tähtsus majanduses?
2. Mis iseloomustas põllumajandust ja agraarsuhteid XVIII sajandil?
3. Kuidas arenes manufaktuurne tööstus XVIII saj. I poolel?
4. Mis iseloomustas manufaktuure Venemaal?
5. Milles seisnes XVIII saj. tööstuse kapitalistlik iseloom?
6. Miks arenes kaubandus XVIII sajandil?
7. Millest tulenesid finantsraskused?

TÄRPSAMATE SÜNDMUSTE KROONIKA

600 000 - 100 000 aastat
e.m.a.	- Varane paleoliitikum
100 000 - 40 000 aastat e.m.a.	- Keskmine paleoliitikum
40 000 - 13 000 aastat e.m.a.	- Ülempaleoliitikum
13 000 - 4 000 aastat e.m.a.	- Meeoliitikumi periood
4 000 - 2 000 aastat e.m.a.	- Neoliitikumi periood
III aastatuhande II pool kuni
I aastatuhandeni e.m.a.	- Üleminek pronksist töö-
riistade kasutamisele
Taga-Kaukaasias ja Kesk-
Aasias
IX - VIII saj. e.m.a.	- Urartu riigi õitseage
II - V saj.	- Rauast tööriistade kasu-
tuselevõtt mitmetes su-
guharudes
I aastatuhande keskpaik	- Külakogukonna tekkimine
lõunas, Ida-Euroopa metea-
stepi tsoonis
Klassiühiskonna sünnid ida-
slaavlastel
VII - VIII saj.	- Raudteraga saha ilmumine
Ida-Euroopa kirdeosas, Käsi-
töö areng idaslaavlastel
VII - IX saj.	- Külakogukonna tekkimine
Ida-Euroopa põhja- metsa-
rajoonides
882.a.	- Novgorodi ja Kiievi vürsti-
riikide ühinemine viimase
ülemvõimu all
IX - XIII saj.	- Feodaliseerumisprotsess
Vanavene riigis

- 911., 944., 971.a. u. 988.a. - Vene kaubalepingud Bütsantsiga
- Ristiusu vastuvõtmine Venemaal (Vladimir)
- 1147.a. - Esimest korda mainitakse Moskvat
XII saj. keskpaik - Vanavene riigi lagunemine feodaalseteks vürstiriikideks. Feodaalse killustumuse algus
- XIII saj. - Mongolid vallutavad Kesk-Aasia
XIII saj. 30.-40.aastad - Tatarlased ja mongolid vallutavad Vene vürstiriigid
- XIII - XIV saj. - Kolmeväljasüsteemi levik Venemaal
- XIII - XV saj. - Talupoegade maade haaramise laienemine, sõltuvate talupoegade arvu suurenemine
- XIII - XV saj. - Moskva muutumine üheks suurimaks käsitöö ja kaubanduse keskuseks Venemaal
- XIV saj. II pool - Höberaha müntimine mitmetes vürstiriikides
- XIV saj. 80.aastad - Suurtükkide tootmise algus Venemaal
- 1480.a. - Tatari ikkest vabanemine
1497.a. - "Sudebniku" väljaandmine. Pärisorjuse juriidiline vormistamine
- 1534.a. - Rahareform. Ühtse rahasüsteemi loomine Venemaal
- 1553.a. - Mereteede kasutuselevõtmine Valge mere kaudu
- XVI saj. 60.aastad - Kehtestati kord, mille kohaselt feodaalide majandite saadusi võis tollita välismaale vedada
- 1581.a. - Jermaki retk Siberisse. Siberi Venemaaga ühendamise algus
- 1581.a. - Ukaas keeluaastatetest, millistel talupoeg ei tohtinud lahkuda oma elukohast

- 1584.a. - Astrahani asutamine
- 1597.a. - Ukaasid pagenud talupoegade ja võlaorjade kohta
- XVII saj. - Ülevenemaalise turu kujunemine
- XVII saj. - Pärisorjuslikule tööle rajatud esimeste manufaktuuride tekki-
mine Venemaal
- XVII - XVIII saj. - Feodaalühiskonna kujunemine ka-
sakatel
- 1606.-1607.a. - Talurahva ülestõus I. Bolotni-
kovi juhtimisel
- 1632.a. - Kolme suure metallurgiatehase
ehitamine Tuulas
- 1649.a. - Maakogu seadustik. Pärisorjuse
lõplik kindlustumine
- 1654.a. jaan. - Perejaslavi raada. Ukraina taas-
ühinemine Venemaaga
- 1662.a. - "Vasemäss" Moskvast
- 1667.a. - "Uue kaubandusmäärustiku" välja-
andmine (merkantilistliku poliitika
ideede peegeldus)
- 1689.-1725.a. - Peeter I valitsemisaeg
- XVII saj. 90.aastad - Vasesulatustehase rajamine Tuulas
(kasutati palgatöölisi)
- 1700.-1704.a. - Rahareform
- 1700.-1721.a. - Põhjasõda. Eesti- ja Liivimaa
ühendamise Venemaaga
- 1703.a. - Peterburi rajamine
- 1712.a. - Kaubanduskolleegeiumi asutamine;
1715.a. muudeti Kommertskollee-
geiumiks
- 1719.a. - Asutati Manufaktuurikolleegeium
tööstuse juhtimiseks. Samal aastal
eraldati sellest Mäekollee-
geium

- 1721.a. - Ukaas pärisoriste talupoegade ostmise võimaldamiseks ettevõtetele
- 1724.a. - Esimese Vene tollitariifi kehtestamine
- XVIII saj. II pool - Kapitalistliku manufaktuuri areng
- 1753.a. - Seadus sisetollide likvideerimisest Venemaal (alates 1754.a. aprillist)
- 1754.a. - Loodi esimene pank Venemaal - Riiklik Laenupank. Koosnes 2 kontorist ja faktiliselt oli 2 panka: üks aadlikele ja teine kaupmeestele laenu andmiseks
- 1755.a. - Uus tollimäärustik
- 1757.a. - Venemaa esimese aktsiaseltsi "Venemaa Kaubanduskompanii Konstantinoopolis" asutamine
- 1758.a. - Vasepanga asutamine (vaskraharingluse parandamiseks)
- 1760.a. - Ukaas mõisnikele õiguse andmise kohta pärisoriste talupoegade Siberisse sundasumisele saatmiseks
- 1763.-1765.a. - Aurumasina leiutamine (I. Polzunov)
- 1764.a. - Kirikumaade sekulariseerimine
- 1765.a. - Vaba Majandusliku Ühingu asutamine
- 1769.a. - Esimeste paberrahade väljalaskmine Venemaal
- 1769.a. - Tehti esimene riiklik välislaen Amsterdamis (7,5 milj. Hollandi guldnat)
- 1770.a. - Teine riiklik välislaen Genuas

- 1772.a. - Lühiajalist krediiti andvate laenu- ja hoiukassade avamine
- 1773.-1775.a. - Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel
- 1775.a. - Soodustatud tollitariif Musta mere sadamatele
- 1775.a. - Tööstus- ja kaubandusmonopolide kaotamine
- 1779.a. - Manufaktuurikolleegiumi kaotamine
- 1786.a. - Riikliku Laenupanga asutamine laenudeks kinnisvara pantimise vastu
- 1779.a. - Vene-Ameerika kompanii asutamine

S i s u k o r d

E e s s ö n a	3
S i s s e j u h a t u s	4
I. M A J A N D U S E A R E N G F E O D A L I S M I - E E L S E L P E R I O O D I L	9
1.ptk. Ü R G K O G U K O N D L I K M A J A N D U S J A S E L L E L A G U N E - M I N E	9
1. Ü r g a e g n e m a j a n d u s I d a - E u r o o p a t e r r i t o o - r i u m i l	9
2. S u g u k o n d l i k u k o r r a ö i t s e n g j a l a g u n e m i n e	11
2.ptk. S U G U K O N N A L A G U N E M I N E J A O R J A N D U S L I K E R I I K I D E T E K K I M I N E	16
1. T a g a - K a u k a a s i a j a K e s k - A a s i a o r j a n d u s l i k e r i i k i d e m a j a n d u s	16
2. I d a s l a a v l a s t e ü r g k o g u k o n d l i k u m a j a n d u s e l a g u n e m i n e j a r i i g i k u j u n e m i n e	19
II. F E O D A A L N E T O O T M I S V I I S N S V L I I D U R A H V A S T E L	22
1.ptk. F E O D A A I S U H E T E T E K K I M I N E J A V A N A V E N E R I I - G I M A J A N D U S	22
1. F e o d a a l k o r r a p ö h i j o o n e d	22
2. E s i m e s e d f e o d a a l s e d r i i g i d N S V L i i d u t e r r i t o o r i u m i l	24
3. V a n a v e n e r i i g i t e k k i m i n e j a s e l l e m a j a n - d u s	26
4. K i i e v i - V e n e l a n g u s	33
2.ptk. F E O D A A I S E K I L L U S T U M U S E P E R I O O D I M A J A N D U S V E N E M A A L (X I I - X V s a j . I p o o l e n i)	35
1. F e o d a a l s u h e t e e d a s i n e a r e n g	35
2. P ö l l u m a j a n d u s e o l u k o r d	39
3. F e o d a a l n e l i n n , s e l l e t ö ö s t u s j a k a u b a n - d u s n i n g r a h a n d u s	40
4. M a j a n d u s e l u k a k s t s e n t r u m i t	45

3.ptk.	TSENTRALISEERITUD VENE RIIGI LOOMINE JA SELLE MAJANDUS (XV saj. II pool - XVII saj.)	48
1.	Tsentraliseeritud Vene riigi kujunemine ja selle majanduslikud tagajärjed	48
2.	Muudatused agraarsüsteemis. Pärissorjuse tugevnemine	50
3.	Tööstuse areng	53
4.	Ülevenemaalise turu kujunemine. Riigi rahandus	55
5.	Kapitali esialgse kuhjumise varajane etapp Venemaal	59
4.ptk.	VENEMAA FEODAAL-PÄRISORJUSLIK MAJANDUS ABSOLUTISTLIKU RIIGI AJASTUL XVIII SA- JANDIL	61
1.	Peeter I majanduspoliitika. Peetri re- formide tähtsus	61
2.	Agraarsuhted ja põllumajandus XVIII saj. I poolel	63
3.	Pärissorjuslik tööstus ja manufaktuur ..	65
4.	Kaubandus ja rahandus	73
	TÄHTSAMATE SÜNDMUSTE KROONIKA	78